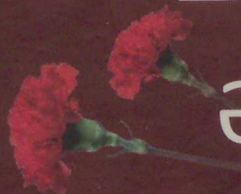

SALATIN ƏHMƏDLİ

BAŞDAŞI

ƏHVALATI

SALATIN ƏHMƏDLİ

BASDAŞI ƏHVALATI

Redaktorlar:
Aygün Sultanlı

Korrektor:
Şəhanə Şükür

Dizayn:
Şəmsiyyə Əliyeva

Salatın Əhmədli. BAŞDAŞI ƏHVALATI.

Bakı. B-Print. 2014. 200 səh.

ISBN 978-9952-440-03-5

© Salatın Alı qızı Əhmədli, 2014

ÖN SÖZ

Hörmətli alimlərimizdən birinə belə bir sual verirlər ki, “Azərbaycanda kimi bütün zamanların şairi hesab etmək olar?”. O da haqlı olaraq bildirir ki, “Bütün zamanların ən böyük şairinin kim olduğunu soruşmaq yanlışdır. Bütün şairlərin öz yeri var. Bütün şairlər zamanında cəmiyyətin mənəviyyatına töhfələr veriblər”. Bu fikri nasirlərimizə, daramaturqlarımıza da şamil etmək olar.

Mətbu orqanlarda, nüfuzlu qəzet və jurnallarda çap olunan bədii əsərlər, kitablar onların müəlliflərinin uğurlu yaradıcılığından xəbər verir. Bütövlükdə bu əsərlərin zəngin ideya, bədii tutumu haqqında tənqidçilər az danışır, nədənsə susurlar... zamana ehtiyacımız var. Tənqidçilərimiz yazıçı və şairlərimizin, görkəmli şəxsiyyətlərin yubileylərinə, kitablarının təqdimatına həsr olunan təqdimat və yığıncaqlarda çox maraqlı, orijinal, dəyərli, düşündürücü çıxışları ilə yadda qalır. Onların çıxışlarında ədəbiyyatımızın inkişafına xeyir verən çox mətləblər işıqlandırılır. Ona görə də tənqidimizin işıqlı sabahına ümidimiz artır.

Ədəbi-tənqid oxucu ürəyinə əsərləri ilə yol tapan sənət adamlarımızın yaradıcılığına diqqət və qayğı ilə yanaşmalıdır. Belə ədəbiyyat adamlarından biri yazıçı, publisist Salatın Əhməddir. Orijinal yaradıcılıq üslubu

ilə seçilən Salatın xanım haqqında geniş məlumat verməyə ehtiyac yoxdur, çünki o, ədəbiyyat, mətbuat əlmində öz dəyərli əsərləri ilə yetərincə tanınır. Onun oxuculara təqdim etdiyi “Başdaşı əhvalatı” kitabında toplanan hekayələrində əsas mövzu ermənilərin xalqımızın Qarabağda, xüsusilə Xocalıda, ətraf rayonlarda başına gətirdikləri faciələrdir.

Bu bir faktdır ki, erməni şovinizmi ilk növbədə öz xalqına xəyanət etmişdir, ona xoşbəxtlik gətirməmişdir. Daşnaksutyun partiyasının liderlərindən biri olan Hovhannes Kaçaznunun bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, bu partiya “keçmişin bir artığıdır, orqanizmin ehtiyac duyduğu lazımsız bir orqandır”. Lakin bu “lazımsız orqan” öz xalqını öz geosiyasi maraqlarını həyata keçirmək istəyənlərin əlində alətə çevirdi. “Böyük Ermənistan” xüliyasına qər q olmuş xəstə təxəyyüllü erməni millətçiləri Sovet imperiyası diz üstündə oturanda yenidən “dənizdən dənizə birləşmiş və müstəqil Ermənistan uğrunda” mübarizə aparır, türk-Azərbaycan torpaqları hesabına “Sovet Ermənistanı”, “Türkiyə Ermənistanı” uğrunda çirkin siyasətlərini davam etdirirlər.

S.Q.Pirumyan “Daşnaki za rubejom” kitabında yazır ki, “doğrudan da, Qara dənizdən Aralıq dənizinə, Qarabağ dağlarından Ərəb səhralarına qədər olan torpaqlarda neçə-neçə milyon türkün və digər erməni olmayan xalqların arasında bircə nəfər erməni yoxsa, Ermənistan dövləti yaratmaq kimi başqa gülünc ideya ola bilərmi?”.

Baxmayaraq ki, bu partiyanın içində bu gülünc ideyalara qarşı çıxırdılar, amma onları doğma torpaqlarımıza bəslədikləri azğın nəfis birləşdirirdi. Və o azğın nəfis Xocalı qətliamı da törətdi. Erməni yırtıcıları öz əlaltıları vasitəsilə xalqımızın qanını tökdülər-XX əsrin ən böyük faciəsini törətdilər, Xocalını yerlə yeksan etdilər, görməmiş vəhşilikləri ilə bir daha tarixin qara səhifəsinə düşdülər.

Dünyaya yazıq, köməksiz bir xalq kimi özünü “sırıyanlar”, türkləri, azəriləri dünyaya “vəhşi, qaniçən” bir xalq kimi tanıtmğa çalışanlar bu dəfə dünya xalqlarını aldada bilmədilər. Düşmənin iç üzünü ifşa edən qalın-qalın faktlarla dolu kitablar yazıldı və bu gün də yazılır. Xalqımızın əli qələmlə, tarixi gerçəklikləri öz gözləri ilə görən ziyalıları bu kitablar vasitəsi ilə Qarabağda, Bakıda, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində erməni faşistlərinin törətdikləri qatı cinayətləri dünyaya bəyan etdilər. Öz çirkin siyasətlərini həyata keçirmək, Azərbaycan torpaqlarını işğal edib, torpaqlarımızda yer adlarını dəyişdirib erməni adları ilə əvəz etmək üçün, torpağını vermək istəməyən dinc xalqı məhv etmək siyasətini həyata keçirmək üçün əsrin əvvəllərindəki siyasətlərindən indi daha qəddarcasına istifadə etməyə çalışdılar. Dünya xalqlarını çaşdırmaq üçün hər çür yalançı informasiyalar yaysalar da, məhz ziyalılarımızın, dövlətimizin gərgin fəaliyyəti sayəsində dünya xalqları Azərbaycanda baş verən hadisələrə hüquqi, ədalətli qərarını

verdi; Ermənistan işğalçı bir dövlət kimi tanındı. Qəsb etiyi Azərbaycan ərazisindən çıxması üçün BMT-nin dəfələrlə qəbul etdiyi qətnamələrdə onun işğalçı əməli pislənilir, torpaqlarımızı boşaltması tələb olunur.

Ermənistan hər vəchlə yalançı informasiyalarla dünyanın başını qatmaq niyyətində olsa da, düşmənin iç üzünün açılmasında S.Əhmədlinin “Başdaşı əhvalatı” kimi yüzlərlə real, tarixi məxəzlərə söykənərək yazılan kitablar mühüm rol oynayır. O kitabların müəllifləri arasında hörmətli yazıçımız S.Əhmədlinin müxtəlif illərdə qələmə aldığı, erməni işğalçılarının törətdiyi faciələri özündə əks etdirən hekayələri də vardır. Ermənilərin Xocalı camaatının, ümumilikdə qanına susadığı xalqımızın başına açdığı fəlakətlərdən bəhs edən bu hekayələri həyəcansız oxumaq olmur. Bu vəhşiliklər bir əsrdən çoxdur ki, davam edir.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Atlanta dövlətləri Osmanlı torpaqlarını da öz aralarında bölüşdümək üçün müqavilə bağlamışdı. “Dardanel boğazında ingilifransız eskadrası türk donanmasına zərbələr endirərkən, 1915-ci ilin martında müttəfiqlər tərəfindən Rusiyaya belə bir teleqram göndərilmişdi ki, İstanbulun Rusiyaya verilməsinə Fransa və İngiltərə etiraz etmir. Aprelin 26-da Londonda daha bir razılaşma olmuşdu ki, Antalya və onun ətraf rayonları İtaliyaya veriləcək, məhz buna görə də İtaliya Atlanta tərəfindən müharibəyə girdi. İngilislər Məkkənin əmiri Şərif Hüseyinlə də anlaşmışdılar ki,

ərəblər də Osmanlıya qarşı döyüşməlidir. Ona da indiki Səudiyyə Ərəbistanı ərazisini, Suriya və İraqı vəd etmişdilər.

Bütün sadalanan planların, gizli razılaşmaların heç biri baş tutmadı. Rusiyada 1917-ci ilin fevralında, daha sonra oktyabrda baş verən inqilablar bütün müqavilələri pozdu. 3 mart 1918-ci ildə Brest-Litovskda müqavilə bağlandı. Rusiya müharibədən çıxdı. Şərqi Anadoludan da qoşunlarını çıxardı. Amma rus ordusu öz silahlarını onun tərkibində Türkiyəyə qarşı vuruşan ermənilərə verdi. Ermənilər Şərqi Anadoluda, daha sonra isə Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhaliyə qarşı əsl soyqırımına başladılar... Sözdə özlərini yazıq, köməksiz adlandıran, əməldə insanlığa sığmayan cinayətlər törədən, erməni xislətindən yararlanmaqla türk-Azərbaycan xalqına qarşı gizli, açıq müharibə aparan erməni şovinizminin iç sifətlərinə bələd olan Avropa ziyalıları vaxtaşırı öz əsərlərində onların xəyanətkarlığından bəhs edirdilər. Avropanın imperialist qüvvələrinin ermənilərdən istifadə etməklə türk dünyasını zəiflətməyə çalışdığını dünya xalqlarının mütərəqqi qüvvələri çox yaxşı görürdülər.

Fransız tarixçisi Pyer Loti Fransanın türklərə qarşı I Dünya Müharibəsindən sonra o dövrdəki hərəkətlərini “mədəni bir xalqa yaraşmayan barbarlıq” adlandırmışdı. Ermənilərin törətdikləri qətliamlardan da kitabında bəhs edir, ermənilərlə bağlı belə bir hadisəni də qələmə alır: “Konsulluğa fransız vətəndaşı olan bir çox erməni

sığınmış. Onlara qucaq açmış fransız konsulu nə baş verdiyini öyrənmək üçün küçəyə çıxarkən arxasından iki dəfə atəş açmışlar, xoşbəxtlikdən güllə ona dəyməmişdi. Konsul arxaya dönüb baxanda görür ki, ona atəş açan sığınacaq verdiyi ermənidir. Onu həbs edirlər, sorğulama zamanı cavabı bu olmuşdur: “Bəli, mən atəş açdım, bu ölümü türklərin üstünə yıxmaq üçün etdim, fikirləşdim ki, fransızları türklərə qarşı qaldırmaq üçün konsulun öldürülməsindən yaxşı fakt ola bilməz...”.

Əlbəttə, ermənilərin namərdlikləri, xain əməlləri haqqında belə məlumatlar bizim üçün yenilik deyil. Tarix boyu biz onların belə əməllərinin şahidi olmuşuq. S.Əhmədlinin kitabında “Başdaşı əhvalatı” hekayəsindəki Arsaq onlardan geri qalmır. O, bir yerdə böyümüş Sabirin, onun timsalında azərbaycanlıların duz-çörəyə sədaqətindən, dostluqda vəfasından, etibarından istifadə edir. “Sabirin maşınını qəbir daşları sexinə sürməyi tapşırırdı. Burada qara, yaxud ağ mərmərdən baş daşları hazırlanırdı. Sabir elə maşından düşən kimi sol tərəfdə qoyulmuş iri baş daşını gördü. Üstündə keşiş paltarında, əlində uzun xaç tutmuş Arsaqın atası Hayes Hovsesyanın şəkli vardı. Doğum tarixi də yazılmışdı. Hələ doğum tarixindən sonra tire də qoyulmuşdu. Boş yer Hayes Hovsesyanın ölməyini gözləyəcəkdi. Daşı Şuşikəndə apardılar. Həyətdə, evin qabağında, yumşaq ot topasının üstünə atdılar. Bir il sonra Hayes Hovsesyan dünyasını dəyişdi. Şuşadan, Xankəndidən, ətraf kəndlərdən onun yas mərasimi

mində iştirak edənlərin sayı-hesabı yox idi. Hətta mollalar da tərif buyurmuşdular. Əlbəttə, Hayes Hovsesyan da məşhur idi. Vilayətdə hörmətli adam kimi tanınırdı. Arsaqın da nüfuzu çox böyük idi. Üstəlik də böyük idarənin müdiri olasan. Axın-axın adamlar gəlirdilər. Hətta eşidəndə ki, Hayes Hovsesyan özü qabaqcadan baş daşı hazırlatdırıb-özü də bir il əvvəldən, buna da təəccüb edənlər çox oldu. Ayırı vaxt mollalar deyərdilər ki, bu, günahdır. Ancaq indi daşın ölümündən qabaq hazırlanmasına Hayesin müdrikliyi, uzaqgörənliyi kimi baxırdılar. Mərasim təntənəli keçdi. Çıxış edənlər Hayes Hovsesyana rəhmət oxuyur, onun ağılından, böyüklüyündən danışırdılar. Səksən ildən yuxarı ömür yaşasa da, «hələ azdır, dünyadan tez getdi»,-dedilər. Qalan ömrünü də oğluna-Arsaqa və nəvələrinə arzuladılar”.

Bu hadisədən az sonra Arsaq Sabirə Yerevana köçdüklərini bildirir. Bir müddət sonra Arsaq yenidən peyda olur. Sabiri tapır:

“— Hə, Sabircan, səninlə Şuşikəndə gedəcəyik. Yadındadır, axı bizim orada evimiz vardı. Atamın qəbri...”

— Hə, hə, əlbəttə, hamısı yadımdadır. Özü də hər dəfə yolum düşəndə evə də, həyəət-bacaya da baxıram. Deyəsən, sizin qohumlarınız olan ermənilər yaşayırlar.

— Bilirsən, Sabircan, kişi o vaxt rəhmətə gedəndə mənə demişdi ki, birdən Yerevana köçərsən... Axı bilirsən də orada da atamın böyük dostları vardı. Ermənistanın böyük keşişi atamla canbir idi. Orada mənə böyük vəzifə təklif elədilər. Mən də ona görə köçüb Yerevana getdim. Nazirlikdə işləyirəm. Sözü-mün qabağına söz deyən yoxdur. Mərkəzi Komitənin katibləri ilə oturub-dururam. Hələ üstəlik onların işi məndən keçir. Nə problemləri olsa mənə deyirlər, mən həll edirəm... Hə, qardaş, o vaxt atam vəsiyyətlə elədi ki, birdən Yerevana köçəsi olsam, onun başdaşını da aparım. Rəmzi də olsa, onun üçün bir qəbir tikim.

Sabir dostunun Yerevanda böyük vəzifədə işləməsindən məmnun oldu, sevindi:

- Çox yaxşı, sən də apar də...

-Bilirsən, mən indi başdaşını aparmağa gəlmişəm. Sabircan, hər adama söz demək olmur.

- Kimə istəyirsən, deyək.

- Yox, başqasına niyə deyirik ki? Elə sən apar, qazancı da sənə olsun.

- Lap qazanc məsələsi olmasa da apararam. Mənim gözüüm üstə. Ancaq sənəd-filan işi necə olsun?

- Ara, bayaqdan sizinkilər demiş, bir quranlıq söz danışmışam, yenə deyirsən sənəd-filan necə olsun? Ara, burdan Yerevana qədər bir kimsə bizə bir söz deyə bilməz. Hamısına özüm cavabdehəm.

Dostunun bu cür inamlı danışığından sonra Sabirin daha başqa sözü qalmadı.

- Mən hazır.

- Hə, indi gərək kənddən özünə yaxın olan beş-on cavan çağıraq, daşı maşına yükləsinlər. Sən qocaq kişisən, mən səni tanıyıram. Bir azdan sonra burdan çıxsaq lap elə arxayın gedə-gedə sabah günorta üstü, uzağı axşamtərəfi Yerevanda yığıq.

Sabir bayaq yemək vaxtı Arsaqın içki içməməyinin səbəbini indi başa düşdü. Yoxsa özü də içərdi, Sabiri də içirərdi.

...Yolu yaxşı getdilər. Hər dəfə yol milisinin «saxla» işarələrinin cavabını Arsaq verirdi. Deyə, gü-lə, zarafatlaşa-zarafatlaşa, hələ bir-iki saat da yolda yatıb dincələndən sonra arın-arxayın Yerevana çatdılar.

Mənzərəli bir yerdə Arsaqın mülkü vardı.

-Ara, şəhərdə mənim bilirsən, necə evlərim var?! Ancaq bura mənzərəsinə görə mənə Şuşanı xatırladır, Şuşikəndə oxşayır. Şəhərdə yaşamaqdan elə də xoşum gəlmir. Stepanakert kimi gözəl şəhərdə mən darıxırdım. Bilirsən də, o şəhər sizin keçmiş xanların kəndi olub. Oralarda at saxlayırmışlar.

Sabir: -Hə, düzdür, elə oranın əvvəlki adı Xankəndi olub, - dedi.

- Doğrudur,-Arsaq etiraz eləmədi...- Hə, indi qaldı maşının banını qaldırmaq. Qaldır daşı at yerə.

Sabir elə bildi ki, Arsaq Yerevanın yaxınlığına çatacatda restoranda içdiyi araqın təsiri ilə belə deyir. Ona görə etiraz elədi.

-O daşı yerə o cür atmaq olar? Birdən daş sınar, atanın da ruhu inciyər axı.

- Ara, ay musurman, a tork, atamın ruhu daşda neyləyir? O göydə olar, o da olsa... Sən maşının banını qaldır.

Sabir əlacsız qalıb maşının banını qaldırdı. Daş sürüşüb həyətin ortasına düşdü. Arsaqın oğlanları burada idi. Böyük oğluna üz tutdu:

- Kumpulu bura gətir, - dedi.

Arsaqın böyük oğlu ağır, daşsındıran aləti-kumpulu gətirdi. Arsaq Sabirə:

- Götür o kumpulu, vur bu daşa.

- Arsaq, mən başdaşını necə sındırım? – Sabir bir qədər təəccüblə, bir az da inamsız Arsaqın üzünə baxdı.

- Niyə sındırmırsan ki, adam deyil ki, daşdır da.

Sabir kumpulu göyə qaldırdı. Daşa vurmaq üçün qüvvəsini topladı. Ancaq əli gəlmədi. Kumpulu daşın böyrünə atıb kənara çəkildi:

- Mən başdaşını sındıra bilmərəm.

Arsaq hırıldadı, böyük oğluna işarə elədi:

-Vur daşı.

İki-üç zərbədən sonra daş paralandı.

Nikolay hökumətindən qalan qızıl onluqlar, qızıl üzüklər, qaşları hələ də bərq vuran qiymətli bəzək əşyaları daşın ortasından axıb torpağın üstünə töküldü. Onun bayaqdan bəri-dəfinəni görəndən bəri bərəlməmiş gözləri, açılmış ağız qəribə bir görkəm almışdı. Bütün bunların nə demək olduğunu hələ anlaya bilmirdi”.

Arsaq, onun atası bütün ömrü boyu belə yalan, saxta işlərlə məşğul olub. Əliyəri, arxalı köpək Arsaq Loti Piyerrenin hardasa bir meyvənin içindəki və onu gəmirən qurdlara bənzətdiyi ermənilərdən biri idi.

“-Ara, ay musurman, a tork, bu sərvətlər hamısı sizindir. Bu dəfinənin hamısını atam toplayıb. Doğrudur, mən də az verməmişəm. Bu, erməni kilsəsinin nəzarəti altındadır. Vaxt gələcək, hamısı lazım olacaq.

Sabir məttəl qalmışdı. Amma özünü saxlaya bilmədi:

- Nəyə lazım olacaq?-Soruşdu.

- Necə nəyə lazım olacaq? Ara, başına çarə qıl. Biz Qarabağı Yerevana birləşdirəcəyik deyib, -qəhqəhə çəkdi.

Sabirin onun danışığından ağılı bir şey kəsmədi. “Böyük Sovetlər İttifaqına nə olub ki, Arsaq burada torpaq bölür?”

Bəli, ana yurdumuz başda erməni kilsələri olmaqla rus, fransız, ingilis... əli ilə qəlpə-qəlpə qopardılıb. Bu gün dünyanın sülhsevər xalqlarından olan ingilis, fran-

sız, rus gənci ədalət naminə babalarının səhvlərini təkrar etməməli, həqiqəti müdafiə etməli, Xocalı soyqırımının günahkarlarının layiqli cəzasını alması üçün insanlarımızı dəstək olmalıdırlar. Bunun üçün isə onlara əsl həqiqəti çatdırmaq lazımdır. “Başdaşı əhvalatı” kimi kitabların bu işdə rolu böyükdür. Hər bir azərbaycanlı yazıçısı, şairi, publisisti əsl həqiqətin dünyaya çatdırılması, erməni quyusuna su tökənlərin tanınması üçün imkanlarından istifadə etməlidir.

Burada Xocalının yerlə yeksan edilməsi, meşələrə, düzlərə tökülən insanlara verilən işgəncələr, torpağına bağlı ananın zirzəmidə məzarının qazılması (“Zirzəmidə qazılan ana məzarı”) insanda qəzəb, düşməyə nifrət, intiqam hissini artırır. Ərşadın ana faciəsi sinəsinə calın çarpaz dağ çəksə də dərdini bürüzə verməməsi, əsir götürülmüş Xocalı camaatını düşmən caynağından qurtarmaq üçün göstərdiyi igidlik, talanmış evləri qarət edən iki erməni qadınla, erməni Samvelə qarşı humanist hərəkəti, iki xalqı bir-birinə qarşı qoyan imperialist qüvvələrə qarşı nifrət doğuran məqamlar yazıçı tərəfindən ustalıqla qələmə alınır.

Salatın Əhmədlinin “Başdaşı əhvalatı” kitabında toplanan əsərləri zamanında yazılan, əsl həqiqətləri əks etdirən dəyərli əsərlərdir, Xocalı faciəsinin dünya xalqlarına çatdırılması sahəsində ictimai-siyasi əhəmiyyətli hadisədir. Bu kitabdakı hekayələrin məzmunu ermənilərin murdar əməllərini əks etdirir. Burada qlobal aləm-

də-ictimai-siyasi həyatda baş verən neqativ halların insan mənəviyyətinə vurduğu zərbələr, xalqlar arasına səpilən düşmənçilik toxumunun törətdiyi faciələr, imperiyaların istehsal etdikləri silahlarının satışına açdığı yol, bu yolda itirilmiş insani keyfiyyətlər bədii şüuru düşündürən obyektiv həqiqətlərdir.

Qarabağ mücadiləsi davam edir. Azərbaycan xalqı öz ağı, idrakı, fəaliyyəti ilə açılmayan qapıları açmağa, həlli vacib məsələləri sülh yolu ilə həll etməyə üstünlük verir. Bu yolda əzmlə çalışır. Eyni zamanda qüdrətli Ordusunu da yaradıb.

Qarabağ bəşəriyyətin üzləşdiyi qlobal problemlərdən biridir. Dünyanın bütün sülhsevər qüvvələri birləşib odlu ocaqları söndürməli, gələcək nəsillərin dinc həyatını təmin etməlidir. Bu dinc həyatın təməli bütün dövlətlərin bir-birinin ərazi bütövlüyünü tanıması ilə, qonşuluq şəraitində yaşamaları ilə, dinc şəraitdə qarşılıqlı ictimai, siyasi, mədəni əlaqələrin inkişafı ilə şərtlənir. Hüquqları pozulan hər bir xalq dünya xalqlarının dəstəyini görərsə, Ermənistan kimi işğalçı dövlətlərin əl-qolu bağlanar. Ermənistanın işğalçı dövlət kimi, Azərbaycan ərazisində törətdiyi cinayətlərdən bütün bəşəriyyət xəbərdar olmalıdır ki, onun iç üzünü tanısınlar. Bunun üçün isə yazıçılarımız, tarixçilərimiz üzərinə düşən böyük məsuliyyəti duyurlar, onların törətdikləri qanlı hadisələri qələmə alır, dünya ictimaiyyətinə çatdırırlar.

Salatın Əhmədlinin “Başdaşı əhvalatı” kitabındakı hekayələrin əksəriyyətinin məzmunu ermənilərin murdar əməllərini, zalımlığını, vəhşiliyini əks etdirir.

Bu hekayələri oxuyan hər kəs erməni yırtıcılarının əməllərindən bir daha xəbərdar olacaq. Bu kitab başqa dillərə tərcümə olunmalı, dünya oxucularına çatdırılmalıdır.

*Gülxani Pənah
Şairə, ədəbiyyatşünas*

«SAÇLARINI NİYƏ KƏSDİRMİSƏN?...»

Yazın ilk günləri idi, havanın soyuğu çəkil-məmişdi. Şimaldan əsən soyuq külək adamın iliyinə işləyirdi. Yaz günəşinin soyuq küləklərdən keçib bizə çatan ilıq şüaları da bu soyuğun təsirini azalda bilmirdi. Üzü şimala tərəf olan dağların başındakı qar hələ də əriyib qurtarmamışdı. Nəinki əriyib qurtarmamışdı, hələ təzəlikcə üstünə qar da yağmışdı. Əslində, havanı isinməyə qoymayan elə dağların başındakı qarın göndərdiyi soyuq idi. Doqquzuncu sinfin şagirdlərinə tapşırı-mışdım ki, ayın ikisində Şəhidlər xiyabanının qarşısına yığışsınlar. Kəlbəcərin işğalının anım günü şəhidlərin məzarını ziyarət edəcəkdik. Şəhidlər xiyabanına yaxın avtobusdan düşəndə kiçik meydançanın bir tərəfinə toplaşmış şagirdlərimi gördüm. Gözəyari baxdım, hamı burada idi. Nərgiz, Qərənfil, Lalə, Kamil, İsa...Yusiflə Nübarə görmədim. Uşaqlarla görüşüb:

- Hamı gəlibmi? Bəs kim gəlməyib?—deyə soruş-dum.

- Yusiflə Nübar gəlməyib, onlar da indilərdə gəl-məlidirlər,-uşaqlar cavab verdilər.

Mən şagirdlərimin hamısını ətrafımda görəndə çox sevindim. Beş ildir ki, onların sinif rəhbəriyəm. Gözlə-rimin qabağında böyüyürlər. İndiyəcən elə də bir fərq hiss eləməirdim. Mənim üçün onlar beşinci sinifdə qəbul

elədiyim balaca uşaqlardır. Amma yox, deyəsən, bu il özlərini bir qədər qərribə aparırlar. Oğlanların bığ yeri tərləyib. Qızlar da çiçəyi çırtlamış çəmən kimi gözəlliklərilə göz oxşayırlar. Özləri də bir qədər utancaq olublar.

Bilirəm ki, bu yeniyetmələrin indiki çağları çox romantik olur. Həm də elə həssasdırlar ki, bir balaca ögeylik görsələr, bulud kimi tutulurlar. Amma mənimlə çox asanlıqla ünsiyyət qururlar. Hansının bir nigarançılığı olsa, bir qədər çəkinə-çəkinə mənə yaxınlaşır, fikirlərini bölüşürlər. Vaxtım olanda onların evlərinə də gedirəm. Valideynlərilə, xüsusilə, qızların anaları, oğlanların atalarıyla görüşür, uşaqlarla bağlı problemləri müzakirə edirəm. Müəllim yoldaşlarımdan bəzilərinə mənim belə münasibətim qərribə gəlir:

-Sən uşaqlara çox can yandırırısan. Onların yolunda dəridən-qabıqdan çıxırısan, - deyənlər də olur.

-Bəs necə, onlar da mənim övladlarımdır. Mən onlarla fəxr edirəm.

-Məktəbi bitirincədir, hərəsi bir tərəfə gedəcək. Elə dağılışacaqlar ki, heç izlərini, tozlarını da görməyəcəksən. Bəlkə, yolda qarşılaşsan, salam verməyəni də tapılacaq..

-Onların sağlığını istəyirik. İstəyirik ki, ağıllı uşaqlar kimi böyüsünlər, Vətənin layiqli övladları olsunlar, yaxşı soraqları gəlsin. Mənə elə bircə bu lazımdır. Mənim onlara can yandırmaq istəyim içimdən gəlir.

Əlbəttə, belə söhbətlər elə də təsiredici deyil. Şagirdlərimi görəndə hər şey yadımdan çıxır, onları ömür bağımın gülləri hesab edirəm. Mənim bağımın, bağçamın çiçəkləri, gülləri onlardır. Tez-tez evimə gəlirlər, dərslərinə yardımçı oluram, çətinlik çəkənlərə istiqamət verirəm. Beləcə, günlərim, müəllimlik həyatım məni yaşadır.

...Şagirdlərimin arasında fərq qoymasam da, hər dəfə Yusifi görəndə gənclik xatirələrim baş qaldırırdı. Kədərqarışıq ovqatla elə uşaqların indiki yaşında olduğum günlərimi xatırlayıram...

Balaca kəndimiz, dağın döşünə söykənmiş evlər, kəndarası cığırılar və kəndin aşağı ətəyində, yastanada yerləşən məktəbimiz gözlərimin önünə gəlir. Səkkizinci sinfi kəndimizdəki həmin məktəbdə bitirdim. Sınıf yoldaşlarımdan bəziləri rayon mərkəzinə oxumağa getdi, bəziləri də şəhərdəki qohumlarının yanında təhsillərini davam etdirəcəkdilər. Mən də Şəfiqə də qəsəbədəki-evimizdən bir qədər aşağıda yerləşən, dəmiryol stansiyasının yanındakı məktəbdə oxumalı olduq. Onu da deyim ki, Şəfiqə ilə bir partada oturmuşduq. Bu məktəbdə də pəncərə tərəfdə birinci cərgədə ikimiz bir əyləşdik. On gündən sonra ağsaçlı sinif rəhbərimiz-Valeh müəllim uşaqları partalarda bir qız-bir oğlan olmaqla oturacağı məsləhət gördü. Şəfiqə ilə mənə baxıb dedi:

- Deyəsən, siz çox mehribansınız, ikiniz elə bir partada əyləşin.

- Çox sağ olun, müəllim,-Şəfiqə həyəcanını gizlədə bilməyib dilləndi. Açıq-aşkar görünürdü ki, müəllimin bizi ayırmadığına çox sevinmişdi. Elə mən də həyəcanlanmışdım. Axı Şəfiqə mənim çox yaxın rəfiqəm idi. Birinci sinifdən eyni partada əyləşmişdik. Səkkizinci sinfi qurtarana qədər mən sinif nümayəndəsi, o da «təmizkom» olmuşdu. Uşaqların əllərinin təmizliyinə, dırnaqlarına ciddi nəzarət edirdi. Hətta oğlanların saçınının uzanmasına da yol vermirdi. Çantasında həmişə yod, qayçı, bint olardı. Saçı uzun oğlanları hərdən cəzalandırmağı da vardı. Özü də bunu elə edərdi heç kim inciməzdi. Səhəri gün görərdin ki, hamı qaydada dərse gəlib. Forma, qalstuk... bütün bunlar da öz yerində. İndi biz qəsəbədə oxumalı idik. Gəncliyin gətirdiyi hava bizi tutmuşdu. Xüsusilə, oğlanlar qazan kimi qaynayırdılar. Hərəsi bir qızı gözaltı eləmişdi. Hiss edirdim ki, oğlanlar mənə biganə deyillər. Xüsusilə, məndən bir sinif yuxarı oxuyan Yusif. O, məktəbi bir il tez bitirdi. Həmin il ali məktəbə qəbul oluna bilmədi. Ancaq hiss olunurdu ki, qürurunu pozmayır, özünə inamlıdır.

Bir gün məktəbə gəldi. Bizim sinfin şagirdləri ilə çox mehriban idi.

- Hərbi xidmətə gedirəm, - dedi.

Şəfiqə də tez:

- Yəqin bizə məktub yazmağı unutmazsan, - deyib onu altdan yuxarı süzdü.

- Əlbəttə, məktub yazacağam.

- Kimin adına yazacaqsan?

- Daha onu deməzlər.

Yusif başqa uşaqlarla, Şəfiqə ilə əl verib görüşdü. Mənə yaxınlaşanda əlimi uzatmadım. Ancaq o, başını mənə tərəf yaxınlaşdırıb: -Bax ha, məni gözlə, saçlarını da kəsdirmə,-dedi. Tez də dönüb sinifdən çıxdı.

Mən Yusifi sevmirdim. Ona qarşı məndə sevgi hissləri yox idi. Ancaq buna baxmayaraq, hiss elədim ki, yanaqlarım od tutub yanır. Canımda bir istilik vardı. Elə bilirdim ki, hamı mənə baxır. Yaxşı ki, bu hal tez keçdi...

Biz də orta məktəbi bitirdik. Çoxları kimi mən də Bakıya gəldim, sənədlərimi Azərbaycan Dövlət Universitetinə verdim. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi olmaq istəyirdim. Şəfiqə isə Tibb Universitetinə getdi. Mən birinci il ali məktəbə qəbul olundum. Amma Şəfiqə qəbul oluna bilmədi. Və sənədlərini tibb məktəbinə verdi. Sonra da qruplarından bir oğlanla evləndi. Həmin gənc sonralar Tibb Universitetini də bitirib hərbi həkim olmuşdu. Mən sonra uzun müddət Şəfiqəni görmədim...

Qarabağ müharibəsi başladı, aləm bir-birinə qarışdı. Tanışlar, dostlar bir-birindən ayrı düşdü, yaxınlar, doğmalar dağılışdı. Çox ağır bir həyat başlamışdı. Qara xəbərlər, ağır xəbərlər bir-birinin arxasınca qarabaqara insanları izləyirdi.

Qarabuğdayı, hündür boylu, qalın, qara bıqlı, ağır yaralanmış bir gənci əməliyyat otağına gətirmişdilər.

Hərbi səhra hospitalında bir gərginlik vardı. Ağır yaralıları vertolyotla daşıyıb gətirirdilər. Hərbçilərlə müharifə olunan hospitalın ətrafında adam əlindən yer yox idi. İnsanlar qaynaşırdı. Yaralısının arxasınca gələn, itkinini axtaran, canını təzə tapşıran övladlarının ölüm xəbərindən vay-şivən qoparanlar... bir sözlə, bu mənzərəni bir dəfə görəndən adamın heç vaxt yadından çıxmıyacaq üzüntülü günlər...

Savalan həkim əməliyyat stolunda onu gözləyən yaralıya yaxınlaşdı. Güllə sinəsini parçalamış, ağ ciyərlərini də zədələmişdi. Savalan həkim hiss elədi ki, gənci xilas etmək mümkün olmayacaq. Ancaq əlindən gələni əsirgəməməyə çalışırdı. Ağrıkəsici iynələr vuruldu. Fərsətdən istifadə edib ondan bir neçə kəlmə söz soruşdu. Bəlkə də, Savalan həkim yaralını ona görə danışırırdı ki, ölüm qorxusunu ondan uzaqlaşdırırsın:

– Sən haralısan?

- Kürün yuxarisından, meşəətəyi kənddənəm. Əslimiz həmin kənddən olub, sonra dəmiryolu qırağındakı qəsəbəyə köçmüşük. Mən də həmin qəsəbədə doğulmuşam.

- Nə yaxşı, biz həmyerliyik ki, mən də həmin qəsəbədənəm.

Yaralı xırıltılı danışdı. Ağrıkəsici iynələrdən sonra bir qədər özünü yaxşı hiss edirdi. Başını qaldırıb Savalan həkimə diqqətlə baxdı:

- Yox, mən səni həmin qəsəbədə görməmişəm, - qətiyyətlə dedi.

- Eşitməmişəm, deyirlər ki, «arvadın haralı, sən də oralı». Mənim həyat yoldaşım həmin meşəətəyi kənddəndir. Özü də orta məktəbi qəsəbədə oxuyub.

- Adı nədir?-Yaralı gənc diqqətlə həkimin gözlərinə baxıb soruşdu.

- Şəfiqədir.

- Hə, hə, tanıdım, yadıma gəldi. Onunla bir qız da oxuyurdu,-Güldəstə adlı bir qız. Yoldaşınızdan soruşsanız tanıyacaq. Deyərsiniz ki, Yusif son günlərini, son anlarını mənimlə danışdı. Burada mənim bir döyüşçü dostum da var, adı Vaqifdir. Həkim, ondan müğayət olarsınız.

Bundan sonra Yusif daha heç nə deyə bilmədi.

...Həmin gün Yusif elə əməliyyat stolunda canını tapşırırdı. Qohumları gəlmişdilər. Şəhidin cənazəsini Bakıya-Şəhidlər xiyabanına yola saldılar. Nisbətən yüngül yaralı, elə Yusiflə birgə gətirilmiş gəncin əhvalı yaxşılaşdı. Savalan ondan Yusif haqqında soruşanda Vaqifin gözləri doldu:

- Həkim, bilirsən, o necə igid bir oğlan idi? Birinci dəfə Kəlbəcərin işğalı vaxtı ermənilərə qan uddurmuşdu...

...Yusiflə birgə ikisi qalmışdı. Bir qədər hündürdə mövqe tutmuşdular. Yusif yüngül pulemyotla döyüşür-

dü, Vaqif isə snayper idi. Ermənilər qəflətən bir dəstə dinc sakinin qarşısını kəsdilər. Yusif hündürdən qışqırdı:

- Ey, əclaflar, dinc sakinlərlə işiniz olmasın, buraxın onları.

Ermənilər Yusifgil tərəfə atəş açdılar. Güllələrdən biri Vaqifin sağ qoluna dəydi. İndi o, atəş açə bilmirdi. Yusif yastı qayanın arxasında idi. Ermənilərdən hər kəs Yusifin açdığı atəşlə yerə sərilmə bilərdi. Və həqiqətən ermənilərdən biri adamlardan aralanıb daldalanmaq istədi. Qayanın arxasına keçər-keçməz Yusifin gülləsi onu yerə sərtdi. Bundan sonra ermənilər atəşi dayandırdılar...

- Hə, Vaqif, indi növbə sənindir.

Vaqif birtəhər qolunu sarıyıb qanını kəsmişdi. «On-lar qorxularından atəş açmayacaqlar, sən də düş, qoşul adamlara». Sonra Yusif üzünü ermənilərə tutub:

- Hə, əclaflar, bax sizə deyirəm a, heç kimlə işiniz olmasın, mən də silahı yerə qoyuram, qoyun adamlar çıxıb getsinlər. Ancaq bundan sonra özümü sizə təslim edərdəm.

Ermənilər silahlarını yerə qoydular. Ancaq onların komandirləri Yusifə yaltaqlandı:

- Ara, mən də qarabağlıyam. Masab haqqı, bir güllə atmayacağıq. Sən də silahı yerə qoy, adamlarınız da çıxıb getsinlər. Bir az geciksən, bizimkilər gələcəklər, heç kim buradan çıxə bilməyəcəklər.

Onsuz da bu təklifi əvvəlcə elə Yusif özü vermişdi.

Adamlar tamam uzaqlaşandan sonra Yusif qayanın arxasından çıxır. Ermənilər onu hər tərəfdən mühasirəyə alırlar. Və birdən Yusif özünü yarığın başından dərəyə atır. Divarboyu sürüşə-sürüşə dərənin dibinə düşür. Üzgözü cızılsa da, səhəri gün o dərələrdən keçib erməni vəhşilərinin əlindən qurtulur.

Növbəti dəfə, Murovun arxasındakı döyüşdə Yusifin bəxti gətirmədi. Erməni qumbaraatanı omların daldalandığı yerə atəş açdı, mərmilər ətrafa dağıldı. Vaqif nisbətən yüngül yaralansa da, Yusif üçün bu, son döyüş oldu.

...Sonralar Şəfiqə çətinliklə də olsa, bu əhvalatı mənə danışdı. Çox mütəəssir oldum. Yusifin xəyalı bir an da yadımdan çıxmırdı.

Hərdən şagirdlərimdən adlarının mənasını və kim tərəfindən qoyulduğunu soruşuram. Şagirdim Yusifdən də bir dəfə soruşmuşam. Yusifgil əslən kəlbəcərli idilər. O, düşmən əlindən canlarını qurtarıb gəlmiş ailədə doğulub.

Yusif dedi:

- Müəllim, mənim anamgili xilas edən bir qəhrəman olub, adı Yusif imiş, sonralar mən anadan olanda anam həmin qəhrəman oğlanın adını mənə verib.

Yusiflə Nübar da də bir dəstə qərənfillə gəldi. Gətirdiyim gülləri uşaqların arasında payladım. Onlar da gül almışdılar. Əbədi məşəlin önünə iri bir əklil qoyduq. Sonra da digər şəhidlərin məzarlarının üzərinə gül qoy-

duq. Yusifə gətirdiyi qərənfilləri saxlamasını tapşırırdım. Şəfiqə mənə demişdi ki, məşəldən yuxarı üçüncü cərgədəki beşinci məzar Yusifindir. Günəş çıxanda birinci onun məzarının üstünə düşür.

Qara mərmərdən qarabuğdayı, hündür boylu Yusif həyatsevər gözlərilə ziyarətçilərinə baxırdı.

- Hə, Yusif, gülləri bu məzarın üzərinə qoy. Adını daşdığı qəhrəman odur,-dedim və əlimdəki cüt qərənfilə mən də onun məzarının üstünə qoydum. Gözlərim dolmuşdu.

Hamı sakit-sakit məzara baxırdı. Yusif gülləri sinə daşının üstünə, başdaşının qabağına qoydu. Mən özümü günahkar hiss edirdim. Qara mərmərin üzərinə həkk edilmiş Yusifin mənə məzəmmətlə baxan gözlərindən sanki bu sualı oxudum: «Saçlarını niyə kəsdirmisən?..»

BAŞDAŞI ƏHVALATI

Sabir yükünü özüboşaldan «Zil» maşının sürücüsü idi. Xankəndidən Şuşaya tikinti materialları daşıyırdı. Onun daşdığı yük sement, kubik daşı, qum olurdu. Həftədə bir dəfə şəhərdəki sifarişçilərinə də daş, qum, ya sement gətirir, aldığı puldan iş icraçısının da haqqını ödəyir, özünə də dolanışıq üçün kifayət qədər məbləğ qalırdı. Hər dəfə pulları sayıb arvadı Gülzara verəndə uşaqlıq dostu Arsaqın atası Hayes Hovsesyana rəhmət oxuyurdu.

Bunun da bir tarixçəsi vardı. Şuşada Hayesin oğlu Arsaqla bir məktəbdə oxumuşdu. Özü də qonşu idilər. Məktəbə bir gedib-gəlirdilər. Arsaqın anası Varsenik Sabirin xətrini çox istəyirdi. Arsaq üçün nəsə alanda Sabiri də yaddan çıxarmırdı. Sabirgil böyük ailə idi. Atası dünyadan vaxtsız köçmüşdü. İstər-istəməz kasıbçılıq onun əyin-başından görünürdü. İnsafən, Varsenik də Sabir üçün aldıqlarını ona elə verirdi ki, bunu digər qonum-qonşular hiss eləmirdilər. Həmişə də deyirdi ki, din ayrı olsa da, elə qardaşsınız.

İllər keçdi, onlar orta məktəbi bitirdilər. Sabir peşə məktəbində oxuyub qaynaqçı oldu. Arsaq isə sənədlərini ali məktəbə verib mühəndis diplomu aldı. Hər yerdə onun həm dilli-dilavər olmağı, həm də Azərbaycan dilini yaxşı bilməyi karına gəlirdi. Axı ali məktəbi Bakıda İn-

şaat İnstitutunda oxumuşdu. Bir-iki il keçməmiş onu Xankəndinin nəhəng tikinti idarələrindən birinə əvvəlcə baş mühəndis, bir il sonra isə müdir təyin elədilər. Sabir də həmin tikintidə qaynaqçı idi. İş yerində, səhər-axşam Arsaqla tez-tez rastlaşırdı. Arsaq onunla yenə mehriban görüşür, anasını, qardaşlarını soruşur, vaxtaşırı uşaqlıq dostlarından xəbər tuturdu.

Bir gün Arsaq onu yanına çağırırdı:

- Ara, Sabircan, sən nə vaxtacan qaynaqçı işləyəcəksən?

- Yoldaş Hovsesyan, bu da mənim sənətimdir. Pis deyil, dolanışıq üçün yaxşıdır.

- Bilirəm, dolanışıq üçün yaxşı olar. Amma bir gün xatası çıxar, səni yarı yolda qoyar.

- Neyləyim, özgə nə iş görəsiyəm,- Sabir cavab verdi. Onun cavabında bir ümitsizlik vardı.

- Sürücülük işini bacararsan?

- Bacararam, ancaq sürücülük sənədim yoxdur.

- Yaxşı, hələlik bizim qarajda çilingər işlə, adını da sürücülük məktəbinə yazdır, sonrasına baxarıq.

Sabir sürücülük peşəsinə yaxşı bələd idi. Elə Arsaqın tapşırığı ilə sürücülük vəsiqəsi aldı. Arsaq da onu öz maşınına sürücü götürdü.

...Beləcə on il Arsaqın müdir işlədiyi idarənin müdir maşınının sürücüsü oldu. Sabirlə Arsaqın demək olar ki, hər günü bir yerdə keçdi.

- Ara, musurman, gün keçir, özünə ev-eşik qurmuşsan?

- Torpaq sahəm var, ev tikmək istəyirəm, hələ ki, mümkün olmur.

- Bəs niyə mümkün olmur?

- Dolanışığımız sənin sayəndə yaxşı olsa da, hələlik ev tikə bilmirəm.

Sabir çoxdan evlənmişdi, üç övladı böyüyürdü.

- Ara, bu tikinti, bu malın hamısı bizim əlimizdə deyil, bəs niyə demirsən?

Uşaqlıq dostu olsalar da, Sabir abırını gözləyən adam idi. Axı onsuz da Arsaq hər ay maaşı qədər də ona əlavə pul verirdi. İndi Sabirin Arsaqa deyəcəyi yox idi. Və Arsaq da bunu başa düşdü. Tezliklə Sabir doğma Şuşada özünə yurd-yuva qurdu. Arsaqın atası Hayes Hovsesyan Xankəndidə elə sovet dövründə tikilmiş kilsədə Allaha qulluq edirdi, başqa sözlə, keşiş idi. Bir gün Arsaq Sabiri yenə yanına çağırırdı.

- Səninlə Şuşikəndə gedəcəyik.

Şuşikənd Şuşadan bir qədər aşağı, mənzərəli bir yerdə idi. Kənddə qəbiristanlığın yanında dayandılar. Kəndin kənarındakı evlərlə qəbiristanlığın arasındakı boş yerdə Arsaq maşından düşüb Sabirə əli ilə işarə elədi:

- Bax, görürsən bu kəndi. Bura bizim dədə-baba kəndimizdir. Biz buradan Şuşaya köçmüşük, Şuşadan da Xankəndiyə. Amma atam istəyir ki, bu kənddə, elə

qəbiristanlığa yaxın bir yerdə ev tikək. Necə bilirsən, Sabircan?

Həyat tərzinə, vəzifəsinə və imkanlarına görə çoxdan Sabirdən ayrılmış Arsaqın səmimi söhbəti Sabirə çox xoş gəlirdi. Dostunun onunla davranışı qəlbini qürurlandırır. Arsaq həmişə zarafatla ona “ay musurman”, Sabir də ona “ay erməni” deyərək müraciət edirdi. Həmişə zarafatyana söhbətləri olurdu.

- Ara, Sabir, sən turkların ən yaxşısısan.

Sabir də ona cavab verirdi: - Sən də ermənilərin.

- Ara, sən belə dözümlü, təmkinlisən. Nə desəm, nə buyursam, heç birinə otqaz eləmirsən.

- Mənim adımın mənası səbirli olmaqdır. O da Allahın adlarından biridir. Bəs sənənin adımın mənası nədir?

- Ara, bilmirəm, bu turklar deyirlər ki, bu söz bizimdir. Özü də bu Qarabağın keçmiş adıdır.

Sabir güldü.

- Arsaqcan, bəlkə, elə sən də türksən?

- Ara, yox, işləri korladın.

- Axı niyə korladım?

- Sabircan, nə olsun ki, addır da, qoyublar. İndi bir addan ötrə milliyətimi dəyişəsi deyiləm ki?

Sabir dostunun xətrinə dəyəcəyini düşündü:

- Yox, yox, Allah eləməsin, mən də bir söz demirəm.

İndi dostlar Hayes Hovsesyanın-Qarabağ keşişinin arzusunu yerinə yetirmək üçün münasib torpaq sahəsi

seçməli idilər. Arsaq Sabirə kəndin kənarından üzü qəbiristanına tərəf baxan yeri göstərdi:

- Bax, evi burdan tikəcəyik.

- Axı üzü qəbiristanına baxır?

- Ara, ay musurman, qəbiristanına baxanda nə olar? Atam bütün ömrünü Allaha qulluq edib. İndi də belə istəyir. İstəyir ki, övladları buraya gələndə elə balkondan onun qəbrinə baxsınlar.

Arsaqın inamlı danışığı Sabiri razı saldı. Düşündü ki, yaxın ki, elə belə olar. Qoca erməni bir gün dünyadan köçəcəyini düşünüb bu qərara gəlmişdi.

Beləcə, Şuşikənddə ikimərtəbəli, böyük, geniş eyvanlı bir ev tikildi.

Bir gün yenə Arsaq maşını qəbir daşları sexinə sürməyi tapşırırdı. Burada qara, yaxud ağ mərmərdən baş daşları hazırlanırdı. Sabir maşından düşən kimi sol tərəfdə qoyulmuş iri baş daşını gördü. Üstündə Arsaqın atasının-keşiş paltarında, əlində uzun xaç tutmuş Hayes Hovsesyanın şəkli vardı. Doğum tarixi də yazılmışdı. Hələ doğum tarixindən sonra tire də qoyulmuşdu. Boş yer Hayes Hovsesyanın ölməyini gözləyəcəkdi.

Daşı Şuşikəndə apardılar. Həyətdə, evin qabağında, yumşaq ot topasının üstünə atdılar. Bir il sonra Hayes Hovsesyan dünyasını dəyişdi. Şuşadan, Xankəndidən, ətraf kəndlərdən onun yas mərasimində iştirak edənlərin sayı-hesabı yox idi. Hətta mollalar da təşrif buyurmuşdular. Əlbəttə, Hayes Hovsesyan da məşhur idi. Vilayət-

də hörmətli adam kimi tanınırdı. Arsaqın da nüfuzu çox böyük idi. Üstəlik də böyük idarənin müdiri olasan. Axın-axın adamlar gəlirdilər. Hətta eşidəndə ki, Hayes Hovsesyan özü qabaqcadan baş daşı hazırlatdırıb-özü də bir il əvvəldən, buna da təəccüb edənlər çox oldu. Ayrı vaxt mollalar deyərdilər ki, bu, günahdır. Ancaq indi daşın ölümdən qabaq hazırlanmasına Hayesin müdrikliyi, uzaqgörənliyi kimi baxırdılar. Mərasim təntənəli keçdi. Çıxış edənlər Hayes Hovsesyana rəhmət oxuyur, onun ağlından, böyüklüyündən danışdırlar. Səksən ilədən yuxarı ömür yaşasa da, «hələ azdır, dünyadan tez getdi»,-dedilər. Qalan ömrünü də oğluna-Arsaqa və nəvələrinə arzuladılar.

Bir gün Sabir eşitdiyi xəbərdən qüssələndi. Özü də Arsaqdan:

- Hə, Sabircan, biz ailəliklə Yerevana köçürük. Mən də iş yerimi dəyişib oldum. Dünyaya etibar yoxdur. Məndən sonra səni idarədən çıxararlar. Dolanışığın çətinləşər. Gəl sənə bizim avtobazaya tikinti üçün gətirilən təzə «Zil» maşınlarından birini verim. Özün üçün işləyərsən. Buradakılara da tapşıracağam sənə dəyib-dolaşmasınlar. Prokror, milis rəisi-hamısı bizimkilərdi. Uzaqdan-uzağa olsa da gözüm üstündə olacaq. Sənə dəyib-dolaşan olmayacaq.

Uşaqlıq dostundan ayrılmaq Sabir üçün çətin idi. Arsaqın ona belə qayğı ilə yanaşmasından da çox təsirləndi. Hələ kövrəldi də.

Arsaq ailəsi ilə Yerevana köçdü. Sabir hələ köhnəlməmiş «Zil» maşını ilə ailəsini dolandırır, uşaqlarını böyüdüdü.

İki il keçdi. Sabir bazadan təzəcə yük vurub çıxmışdı. Hələ, bəlkə, yüz metr də aralanmamışdı. Yolun kənarında dayanmış adamı tanıdı. Gözlərinə inanmadı. Bu, Arsaq idi. Tez maşını saxlayıb düşdü. Qucaqlaşib görüşdülər. İkisinin də gözləri doldu.

- Ara, Sabircan, sən məni də ağladacaqsan. Daha qocalırıq. Dünya dəyişir. Görürəm, elə sən də saç-saq-qalı ağartmağa başlamısan.

- Hə, doğru deyirsən. Az qala heç səni də tanımamışdım. Sən də çox dəyişmişən.-Sabir dostunu bir də qucaqladı,- Hə, indi mən qayıdıram bazaya.

- Niyə, bəs maşının yüklüdür axı.-Arsaq maşını göstərib etiraz elədi,- yox, yox qayıtma, yükü yerinə çatdır.

- Arsaqcan, axı ayıbdır, sən Yerevandan bura gələsən, bizim evə getməyək?

- Yox, Sabircan, evə getməyə vaxt yoxdur. Elə səni görmək istədim. Həm də bir az... Arsaq sözünün gerisini saxladı.

- Hə, hə. De, nə sözün var.-Sabir sevindi ki, dostunun ona bir işi düşüb, bəlkə, nəşə bir kömək lazımdır. Heç olmasa bir az əl yetirər, dostu da razı qalar, özü də.

- Hə, Sabircan, səninlə Şuşikəndə gedəcəyik. Yadımdadır, axı bizim orada evimiz vardı. Atamın qəbri...

- Hə, hə, əlbəttə, hamısı yadımdadır. Özü də hər dəfə yolum düşəndə evə də, həyət-bacaya da baxıram. Deyəsən, sizin qohumlarınız olan ermənilər yaşayırlar.

- Hə, elədir, orada yaşayanlar mənim xalam uşaqlarıdır. Anam Varsenikin bacısı uşaqları.

- Həyət-bacaya pis baxmırlar.-Sabir dostunu ev sarıdan nigarançılıqda qoymaq istəmədi.-Yolum düşəndə atanın da qəbrini ziyarət edirəm. Onlar da məni qonaq eləməmiş buraxmırlar.

- Hə, indi yükü hara aparırdın?

- Elə bu yaxına,-Xankəndinin yaxınlığındakı tikintiyə.

- Gedək yükü boşalt, sonra bir Şuşikəndə qalxaq.

Onlar birgə maşına əyləşdilər. Yükü boşaldıb Şuşikəndə gəldilər. Arsaq qonşuları ilə görüşdü. Axşamüstü elə həyətdəcə Qarabağın yay sərinliyində çay içdilər. Sonra stol arxasında Sabirlə üzbəüz qalanda Arsaq dedi:

- Hə, indi sənə bir söz deyəcəyəm.

- De, Arsaqcan, nə sözün var, de.

- Bilirsən, Sabircan, kişi o vaxt rəhmətə gedəndə mənə demişdi ki, birdən Yerevana köçərsən... Axı bilirsən də, orada da atamın vəzifəli dostları çoxdur. Ermənistanın böyük keşişi atamla canbir qəlbə idi. Orada mənə böyük vəzifə təklif elədilər. Mən də ona görə köçüb Yerevana getdim. Nazirlikdə işləyirəm. Sözümlün qabağına söz deyən yoxdur. Mərkəzi Komitənin katibləri ilə oturub-dururam. Hələ üstəlik onların işi məndən

keçir. Nə problemləri olsa, mənə deyirlər, mən həll edirəm... Hə, qardaş, o vaxt atam vəsiyyəət elədi ki, birdən Yerevana köçəsi olsam, onun baş daşını da aparım. Rəmzi də olsa, onun üçün bir qəbir tikim.

Sabir dostunun Yerevanda böyük vəzifədə işləməsindən çox məmnun oldu, sevindi:

- Çox yaxşı, sən də apar da...

- Bilirsən, mən indi başdaşını aparmağa gəlmişəm. Sabircan, hər adama söz demək olmur.

- Kimə istəyirsən deyək.

- Yox, başqasına niyə deyirik ki? Elə sən apar, qazancı da sənə olsun.

- Lap qazanc məsələsi olmasa da apararam. Mənim gözümlə üstə. Ancaq sənəd-filan işi necə olsun?

- Ara, bayaqdan sizinkilər demiş, bir quranlıq söz danışmışam, yenə deyirsən sənəd-filan necə olsun? Ara, burdan Yerevana qadar bir kimsə bizə bir söz deyə bilməz. Hamısına özüm cavabdehəm.

Dostunun bu cür inamlı danışığından sonra Sabirin deməyə sözü qalmadı.

- Mən hazır.

- Hə, indi gərək kənddən beş-on cavan çağıraq, daşı maşına yükləsinlər. Sən qocaq kişisən, mən səni tanıyıram. İki saata işlərimizi qurtarıb burdan çıxsaq arxayın sabah günorta üstü, uzağı axşam-tərəfi Yerevanda dayıq.

Sabir bayaq yemək vaxtı Arsaqın içki içməməyinin səbəbini indi başa düşdü. Yoxsa özü də içərdi, Sabiri də içirərdi.

...Yolu yaxşı getdilər. Hər dəfə yol milisinin «saxla» işarələrinin cavabını Arsaq verirdi. Deyə, gülə, zarafatlaşa-zarafatlaşa, hələ bir-iki saat da yolda yatıb dincələndən sonra arın-arxayın Yerevana çatdılar.

Mənzərəli bir yerdə Arsaqın mülkü vardı.

-Ara, şəhərdə mənim bilirsən, necə evlərim var. Ancaq bura mənzərəsinə görə mənə Şuşanı xatırladır, Şuşikəndə oxşayır. Şəhərdə yaşamaqdan elə də xoşum gəlmir. Stepanakert kimi gözəl şəhərdə mən darıxırdım. Bilirsən də, o şəhər də sizin keçmiş xanların kəndi olub. Oralarda at saxlayırmışlar.

Sabir:

- Hə, düzdür, elə oranın əvvəlki adı Xankəndi olub, - dedi.

- Doğrudur,-Arsaq etiraz eləmədi... Hə, indi qaldı maşının banını qaldırmaq. Qaldır daşı at yerə.

Sabir elə bildi ki, Arsaq Yerevanın yaxınlığına çatatda restoranda içdiyi arağın təsirlə belə deyir. Ona görə etiraz elədi.

-O daşı yerə o cür atmaq olar? Birdən daş sınar, atanın da ruhu inciyər axı.

- Ara, ay musurman, a türk, atamın ruhu daşda neyləyir? O göydə olar, o da olsa... Sən maşının banını qaldır.

Sabir təəccüb içində sükanın arxasına keçdi, maşının banını qaldırdı. Daş sürüşüb həyətin ortasına düşdü.

Arsaqın oğlanları da buradaydılar. Sabirlə də mehriban görüşmüşdülər. Arsaq böyük oğluna üz tutdu:

- Kumpulu bura gətir, - dedi.

Arsaqın böyük oğlu ağır, daşsındıran aləti-kumpulu gətirdi. Arsaq Sabirə:

- Götür o kumpulu, vur bu daşa.

- Arsaq, mən başdaşını necə sındırım?-Sabir bir qədər təəccüblə, bir az da inamsız Arsaqın üzünə baxdı.

- Niyə sındırmırsan ki, adam deyil ki, daşdır da.

Sabir kumpulu göyə qaldırdı. Daşa vurmaq üçün qüvvəsini topladı. Ancaq əli gəlmədi. Kumpulu daşın böyrünə atıb kənara çəkildi:

- Mən başdaşını sındıra bilmərəm.

Arsaq böyük oğluna işarə elədi:

-Vur daşı.

Beş-altı zərbədən sonra daş paralandı.

Nikolay hökumətindən qalan qızıl onluqlar, qızıl üzüklər, qaşları hələ də bərq vuran qiymətli bəzək əşyaları daşın ortasından axıb töküldü. Sabirin heyrətdən gözləri bərələ qaldı. Arsaq qızıl onluqlardan ikisini götürüb Sabirə verdi.

- Ara, bu, sənin haqqındır. Özünün halal zəhmət haqqın. Bu beş dənəsini də sizin musurmanlarda bir halallıq məsəli var, ona görə verirəm.

Sabirin bayaqdan bəri-dəfinəni görəndən bəri bərəlməmiş gözləri, açılmış ağızı üzünə qərribə bir görkəm vermişdi. Bütün bunların nə demək olduğunu hələ anlaya bilmirdi. Qızıl onluqları Arsaq Sabirin cibinə tökdü.

- Hə, indi gedək evə, istirahətə.

Həqiqətən Arsaqın çox dəbdəbəli evi vardı.

Sabir istəməsə də Arsaqın tələbi ilə hamamda yuyundu, paltarını dəyişdi. Ona təzə kostyum, ayaqqabı gətirdi.

- Hə, Sabircan, bax gör özünü tanıyırsan?

Sabir utanır, bir qədər də xəcalət çəkirdi.

- Hə, indi keçək süfrəyə. Gecəni də burda qalacaqsan. Sabah gedərsən.

Bir-iki qədəhdən sonra Arsaq lap qızıışdı:

-Ara, ay musurman, a türk, bu sərvətlər hamısı sizindir. Bu dəfinənin hamısını atam toplayıb. Doğrudur, mən də az verməmişəm. Bu, erməni kilsəsinin nəzarəti altındadır. Vaxt gələcək, hamısı lazım olacaq.

Sabir məəttəl qalmışdı. Amma özünü saxlaya bilmədi:

- Nəyə lazım olacaq?-Soruşdu.

- Necə nəyə lazım olacaq? Ara, başına çarə qıl. Biz Qarabağı Yerevana birləşdirəcəyik-Arsağ qəhqəhə çəkdi.

Onun danışığından Sabirin ağılı bir şey kəsmədi. "Bu boyda Sovetlər İttifaqına nə olub ki, Arsaq burada

torpaq bölür?" Gecəni ilan vuran yatdı, Sabir yatmadı. Ağılına qara-qura fikirlər gəlirdi. Səhər açılırdı. Heç nə olmayıb kimi, səhər yuxudan oyandılar. Sabirin gözündə Arsaq yenə əvvəlki kimi mehriban, onun uşaqlıq dostu, təmiz ürəkli oğlan idi. Arsaq gülürüzlə Sabiri yola saldı. Ayrılmazdan əvvəl zarafatla yavaşca onu itələdi:

-Ara, Sabircan, axşam içki məni bir az tutmuşdu, arvad deyir sarsaqlamışam... Ağılına başqa şey gəlməsin, orda-burda da artıq-əskik söz danışma. Danışan da deyilsən, bilirəm.

- Arxayın ol, Arsaq, biz ki, bir-birimizi tanıyıyıq,- bəlkə də, Sabir bu sözləri artıq axşamdan canına hopmuş, hələ də onu tərək etməmiş qərribə, anlaşılmaz hissdən irəli gələn bir həyəcanla dedi.

Ayrıldılar... Sabir evlərinə döndü. İki həftə sonra idarə rəisinin əmriylə "Zil" maşını Sabirin əlindən aldılar. Sabir yenə də əvvəlki kimi tikintidə fəhlə işləməyə davam etdi. "Zil" maşın yoxa çıxdı. Sonralar Sabir Arsaqın o maşını Yerevana apardığını eşitdi...

Sabir uzun illər bu hadisəni unutmadı. Arsaqı da bu illər ərzində görmədi. Qarabağda hadisələr gərginləşəndə, müharibə alovu ətrafı cənginə alanda Sabirin həmyerliləri arasında döyüşlərdə yaralanmış Həsən yaxın dost bildikləri Arsaqın erməni dəstələrindən birinə komandirlik etdiyini, əsir götürdükləri adamlarımızı özümüzünkülərə pulla satdığını Sabirə söyləyəndə onun xəbəri yox idi ki, on il əvvəl Sabirin ürəyinə xal düş-

müşdü. Dost, qardaş deyə-deyə Arsaq onun maşınında Şuşadan Şuşanı almaq üçün silah-sursatın pulunu apar-mışdı. Onunla da Sabirin yurdunu işğal eləmişdi. Sabir uşaqılıq yoldaşı Arsaqın gülümsər, mehriban bil-diyi baxışlarını göz önünə gətirir, hər dəfə “ay musur-man” deyərək, Sabirin zarafat kimi qəbul etdiyi sözlərini xatırlayır, içini qeyrət hissi yandırır. Sabir Arsaqı gör-mək istəyirdi, son dəfə onunla üz-üzə gəlmək istəyirdi, ürəyində uşaqılıq dostuna deyiləsi sözlər vardı...

Tale onları bir də görüşdü. Sabir və bir neçə şuşalılar Şuşa uğrunda döyüslərdə erməni dəstələri tərəfindən mühasirəyə alındı. Onların sağ qalanlarını Xankəndiyə gətirdilər. Sabir də onların arasında idi. Həyətin ortasında əli bağlı azərbaycanlıları döyürdülər, işgəncə verirdilər. Azərbaycanlı əsgərlərimizdən Aydın uca səslə onlara söyürdü. Bu zaman pəncərədən açılan güllə onu susdurdu. Sabir başını qaldırıb pəncərəyə tərəf baxdı. Gözlərinə inanmadı, Arsaqı gördü. Sonra pəncərə bağlandı. Sabir onları döyən ermənilərdən birinə başçılarını görmək istədiyini bildirəndə erməni əli bağlı Sabiri təpiklə vurub arxası üstə yıxdı. Sabir var gücüylə bağırdı, onu söydü. Bu zaman yenə pəncərə açıldı. Ona tuşlanan silahlı Arsaqı gördü:

-Arsaq!

Arsaq növbəti qurbanının özünə tuşlanmış qəzəbli baxışlarını gördü, diqqətlə baxdı, Sabiri tanıdı.

Həyəət düşdü, Sabirə yaxınlaşanda Arsaqın ona dikilmiş cüt yırtıcı baxışlarını gördü. Arsaq qəhqəhə çəkdi:

-Ara, Sabircan, bu sənsən?-onun qarşısında çöməldi, istehzayla,-bu gününü görməyəydik.

Sabir ağız dolusu onun üzünə tüpürdü:

-Namərdlər!

Üz-gözü tüpürcəyə bulaşmış Arsaq qolu ilə üzünü sildi. Sabir nifrət dolu gözlərini ona dikmişdi. O gözlərdə Arsaq özünə tanış olan səmimiyyəti deyil, nifrəti görəndə ayağa qalxdı, Sabirdən bir qədər aralandı, binaya tərəf getdi, birdən ayaq saxladı, geri döndü, erməni silahlılarına:

-Hamısını güllələyin,-barmağını Sabirə tərəf tuşladı,-bu yetimi yaxşıca kötəkləyin, bir gözünü çıxardın, öldürməyin, satın, pulumu gətirin. Onun mənə borcu var. Beş il maşınımın pulu qazanıb, dədəsinin malı kimi xərcləyib. Türk küçüyü borcumu verməlidir.

...Arsaqın istədiyi böyük məbləğdə pulu verib bir gözünü tökülmüş Sabiri əsirlikdən qurtardılar. Sabir Bakıda ailəsilə birgə daldalandığı yataqxanaların birində Şuşa işğal olunan ilin tamamında-mayın 8-də vəfat etdi. Əzizlərinin Sabirdən son dəfə eşitdikləri bu sözlər oldu: “Düşmən ocaq başındaymış”.

ZİRZƏMİDƏ QAZILAN MƏZAR

Gecənin sərt, qarlı havası Ərşadın iliyinə işləyirdi. Çox çətinliklə də olsa evlərinin həndəvərinə qədər sürünə-sürünə gəlib çıxma bilmişdi. Meşədə rastlaşdığı meyitlərin içində anasının cəsədini tapa bilməyən Ərşad tam əmin olmuşdu ki, murdar ermənilər onu girov götür-müş olacaqlar.

Meşədə, düzlərdə gördüyü dəhşətli mənzərələri yadına saldıqca, artıq yaxınlığında olduğu evlərinin üstü-ləndiyini gördükcə sümüklərinə qədər sızıldayan bədəninin ağrısını qəzəbindən unudan Ərşad anasını qoyub getdiyi kimi tapmayacağına əmin olsa da, həyətlərinə, yanan evlərinə girmək fikrində qətiyyətli idi.

Xocalının işğalından iki gün əvvəl işlə bağlı mühüm sənədləri Bakıya nazirliyə aparmalı oldu. Anası arxasınca su atdı, oğluna yaxşı yol arzuladı. Səhər tezdən Bakıya yola düşən Ərşad axşam eşitdiyi xəbərdən özünə gələ bilmədi. Qardaşı Mehdi ilə gecə ikən evdən çıxdılar...

Ağdamda gördüklərinə, eşitdiklərinə qardaşı Mehdi-nin ürəyi dözmədi. Xəstəxanaya yerləşdirdiyi Mehdiyə söz verdi ki, harada olsa anasını tapacaq. Əvvəlcə Ağdamın Gülablı kəndinə-xalası Güləsərgilə getdi. Orada yox idi. Xalası üz-gözünü cırım-cırım eləmişdi. Ərşadı sağ görəndə şivən qopardı:

-Ox, evin yıxılsın, düşmən. Nə yaxşı, ay bala, nə yaxşı sağ qalmısan.

Onun Xocalıdan iki gün əvvəl çıxdığını biləndə arvad yumruqlarını dizlərinə çırpıb, o ki var ağladı. Səsi-nə qonşular da yığışdı... Taqətdən düşmüş Güləsər xala yerdə çöməldi. Ərşad yubana bilməzdi. Tələm-tələsik xudahafizləşib həyətdən çıxdı. Qərargaha gəldi. Allah-verdini çox axtardı, tapmadı, dedilər ermənilərlə danışı-ğa gedib, əsirləri geri almağa çalışırlar.

Ərşad vaxt itirə bilməzdi. Qərargahın qarşısında özü kimi qıvraq bir hərbiçiyə yanaşdı. Onu qırağa çəkdi:

-Gəl paltarımızı dəyişək. Ayaqqablarımızı da.

Hərbiçi onun üzündəki iztirabdan hər şeyi başa düşdü:

-Verməyinə verərəm, amma nə mənası? İki gündə hər yeri ələk-vələk eləmişik. Sağ qalan yoxdur. Qaçma bilən qaçıb, öldürdüklerini öldürüblər, qalanlarını da aparıblar. Xocalıya girmək qeyri-mümkündür. Ermənilər nəzarəti ələ alıb. Çətin...

Ərşad onun sözünü ağızında qoydu:

-Vaxt daralır. Keçək bir yerə,-əynindəki paltarlara işarə elədi.

Hərbiçi onun arxasınca getdi.

Ərşad bu paltara öyrəşmişdi. Şəhərə getdiyi üçün kostyum, kurtka geyinmişdi...

İndi o yandırılan, talan edilən evlərindən iki yüz metr aralı Əliş kişigilin bağının yanında kolluqda uzanıb

ehtiyatla ətrafa baxırdı. Sakitlikdən qulaq batırdı. O, qaranlıq düşməsini gözləməyə məcbur idi...

Ətrafda ağ qaradan seçilməyəndə bağı keçib evlərinə tərəf süründü. Yanmış millər qapqara qaralmışdı, evlərinin qarşısındakı dirək yana əyilmişdi. Qaranlıqda nənəsinin zivədəki paltarlarını gördü, kövrəldi, yaş boğazına tıxandı:

-Hardasan, ana? Başına dönüm ana, hardasan?...

Xəyal onu çox uzaqlara aparmışdı. Bütün uşaqlığı, gənliyi bu məhəllədə keçib. Ermənilərlə münasibətlər də birdən-birə gərginləşdi. Birdən-birə hələ dünənə kimi onların ayaqqabılarını yamayan, paltarlarını tikən, qapılarında boğaz otaran ermənilər "Qarabağ bizimdir", dedilər. Ərşad, onun yaşıdları bu söhbətlərə o qədər də məhəl qoymadılar. "Qarabağ bizimdir"-deməklə Qarabağı çiyinlərinə alıb aparası deyildilər ki?! Kim onların dədəbaba torpağına sahib çıxmağa ürək edərdi? Ermənilərdə o cəsarət ola bilməzdi. Amma o cəsarəti onlara verənlər tapıldı. "Arxalı köpək qurd basar" deyirlər. Xocalı camaatı o köpəklərin itilənmiş dişlərinə tuş gəldi...

Ətrafa baxdıqca, baş verənləri göz önünə gətirdikcə Ərşadın gözlərinə qan sızırdı, qeyrət, qəzəb, intiqam hissi onu didib parçalayırdı...

Ətrafa tam sakitlik çökmüşdü, yavaşca yerindən qalxdı, səssiz addımlarla həyətlərinə doğru addımladı, həyətin dağıdılmış qapısından içəri girdi, evə sarı getdi, içəri girdi. Qaranlıq idi. Hərbiçi oğlandan götürdüyü fa-

narı yandıra bilməzdi. Lap yaxınlıqdan arabir maşın səsi gəlirdi. Ehtiyatlı olmalı idi. Onsuz da son vaxtlar qaranlıqda oturub-durmağa öyrəşmişdilər. Otağın qapısı yerdə idi. Hiss olunurdu ki, içəridə heç nə qalmayıb. Daşınmışdı. Anasının qapı ağzına saldığı, həmişə ayağını oxşayan xalça da yox idi. Ərşad bunu hiss etdi.

-Ana, haradasan?-yarıaçıq ağzına dolan soyuq hava boğazını qovuşdurdu. Səsi xırıldadı.

Ayağına nəsə ilişdi, əyildi, əli ilə yoxladı, mütəkkə idi. Anası peçin yanına atardı onu, Ərşad ona dirsəklənməyi çox sevərdi. Mütəkkə sanki onun bütün yorğunluğunu yada saldı. Taqətsiz halda yerdə oturdu, mütəkkəni özünə tərəf çəkdi, dirsəkləndi, ürək parçalayan, dəhşətli mənzərə idi. Göz gözü görməyən soyuq otaqda yanmış divarlar üstünə gəlirdi. Ərşad gözlərini qapadı... nə qədər qaldığını bilmədi. Birdən qulağına qəribə səslər gəldi. Bu səslər aşağıdan, zirzəmidən gəlirdi. Ərşad diksindi. Zirzəmidə kim ola bilər? Ərşad qımıldanmadan dayandı, zirzəmidən gələn səsə qulaq kəsildi.

-Yox, bu, ola bilməz.

O düşüncülərinə inana bilmədi. Bizimkilər, ora... birdən yerindən dik atıldı:

-Bunlar...

Ərşad sakitcə yenidən yerə uzandı, sağ qulağını döşəməyə dirədi, diqqət kəsildi. Səs yox idi: "Məni qara basıb. Heç kim yoxdur".

Yenidən mütəkkəni özünə tərəf çəkib uzandı. Ermənilərlə ara qarışanda ehtiyat un, ərzaq qoymaq üçün anasının məsləhəti ilə Ərşad yataq otağının altında zirzəmi qazdırdı. Eni dörd, uzunluğu üç metr olan zirzəmiyə yağ, un kisələri qoymuşdular. Yeganə giriş və çıxış oradan idi. Ərşad fikrə getdi. Səhər toranlıqında əmisi oğlu Həmidin evinə də baş çəkmək qərarına gəldi, gözlərini qapadı.

Səhərə yaxın qulağına gələn səsdən dik atıldı. Çöldə iki sahibsiz it boğuşurdu. Birdən qəfil güllə səsi gəldi, itin biri zingildədi, susdu, sonra qarışıq səslər eşidildi. Ərşad sürünə-sürünə yanmış, şüşələri çilik-çillik olmuş pəncərəyə sarı getdi, ehmalca başını qaldırıb səs gələn tərəfə baxdı. İkl erməni arvadı, bir orta yaşlı əli silahlı erməni kişi idi. Əllərində boxçalar vardı. Hiss olunurdu ki, qarət olunmuş evləri gəzirlər. Onlar evin qabağında dayananda Ərşadın qulağına yenə səslər gəldi. Bu səs içəridən gəlirdi, boğuc səslər idi. Ərşad bir an bilmədi neyləsin. Ermənilər içəri girsəydilər onu görə bilərdilər. Bir tərəfdən də zirzəmidən gələn səslər...

Erməni kişi qapının astanasında dayandı:

-Arsen, gəl baxaq,-ermənicə qadınlardan birini səslədi.

O da ermənicə bildirdi ki, yanmış evdə nə tapacaqlar.

Ərşad onları üzdən tanımasa da, başa düşdü ki, bunlar dağılmış evləri talayırlar. Ərşadın qan beyninə vurdu. Amma özünü ələ aldı. Erməni o biri otağa girəndə o yavaşca küncdəki yanmış kitab şkafinin

arxasına keçdi. Həyəcan içində idi; kaş zirzəmidəkilər susaydılar...

Erməni təkrar qadınları səslədi:

-Bura gəlin.

Erməni qadınlar içəri girəndə Ərşad silahı hazır tut-du. Çünki erməni silahlı idi. Onlar yataq otağına keçdilər. Elə bu zaman zirzəmidən səslər gəldi, açıq-aydın səslər eşidilirdi, uşaq ağlayırdı. Erməni qışqırdı:

-Kim var orda?

Səs kəsildi. Ərşad əmin oldu ki, zirzəmidə adamlar var, özününkülərdir. Anasından qeyri burda kim ola bilərdi ki?

Ərşad fikirləşənə qədər erməni kişinin qışqırığına erməni arvadlardan biri qapıya sarı qaçdı, ayağı ilişib yıxıldı, zarıdı. O biri qadın ona tərəf getdi. Erməninin silahının tətüyinin səsi gəldi. Sonra Ərşad hiss elədi ki, o, zirzəminin qapısını qaldırdı. Ordan açıq-aydın qadın-uşaq səsi gəlirdi.

Erməni azərbaycanca:

-Çıxın, türk köpəyuşağı. Gör harada gizləniyələr?!

Erməni qadın erməni kişinin yanına qaçdı:

-Samvel, dəymə, gedək burdan.

Samvel güldü:

-Nə? Aparacam bunları, satacam.

Arvad hirsələndi:

-Türklər sənin dərinə soyarlar. Bizi bu işə qarışdırma.

Erməni ona qışqırdı, onlar savaşan anda Ərşad bir göz qırpımında arxadan onlara yaxınlaşıb kişini itələdi, yerə yıxdı, silahı aldı, erməni qadın yerində quruyub qaldı, qəfildən də yıxıldı, özündən getdi.

Samvel zirzəminin qarşısında dizi üstə çökmüşdü. Ərşad onu kənara itələdi, qəzəblə:

-Səsiniz çıxsa gəbərdəcəm sizi.

Onun səsinə zirzəmidən qonşusu Tələtin səkkiz yaşlı oğlu Vüsal boylandı. Ərşadı, yerə yığılmış qadını, dizi üstə çökmüş ermənini görüb özünü Ərşadın üstünə atdı:

-Ərşad əmi, ay Ərşad əmi,-uşaq hönkürdü.

Tələtin arvadı Zöhrə qucağında körpə qızı zirzəmidən qorxu içində ətrafa boylandı, Ərşadı görüb ah çəkdi. Onlar zirzəmidən çıxdılar. Qapının ağzına ilişib yığılmış erməni arvadı zarıyırdı. Ərşad onu da sürüyüb erməni kişinin yanına gətirdi. Erməni arvadının dizindən qan axırdı, kişini qarğıyıb söyürdü...

Ərşad onlara susmağı əmr etdi. Qadın susdu, erməni Samvel qorxusundan şalvarını batırmışdı. Ərşad kinli bir istehzayla:

-Kişiliyin budur? Hələ bir bunları aparıb satmaq eşqində idin.

Samvelin dili qapanmışdı. Ərşad Zöhrəyə onların əllərini bağlamağı əmr etdi. Zöhrə uşağa bükdüyü mələfəni cırıb onların əllərini bağladı. Ayağı yaralı erməni arvadı Ərşada yalvarırdı ki, onları buraxsın.

Tələtin oğlu Ərşada sığınmışdı. Ərşad Zöhrədən anasını soruşdu. Zöhrənin donuq gözlərini görəndə sualını bir də təkrar etdi:

-Çöllərə, düzlərə tökülənlərimizdən artıq deyilik. Hanı anam? Girov apardılar?

-Ərşad əmi, nə yaxşı gəldin. Bizi qurtarmağa gəldin? Anam deyirdi, mütləq gələcəksən. Nənə də deyirdi.-Vüsal dil boğaza qoymurdu.

-Hanı anam? – Ərşad bir də Zöhrəyə baxdı. Zöhrə hıçqırdı, çox çətinliklə də olsa zirzəmini göstərdi. Ərşad dlksindi.

-Axşam... havası çatmırdı. Qonum-qonşuda ayağı yer tutan evini tərk etdi. Tələt gəlib çıxmırdı. Tapşırılmışdı ki, Gövhər xalanı tək qoymayaq. Bir şey olsa onu da özümüzlə aparaq. Qonşular da gəldi, Gövhər xala ipə-sapa yatmadı, evimdə ölərəm, amma çıxmamam dedi. O getmədi, mən də uşaqları götürüb yanına yığışdım. Gecə mərmə, tank səmindən, haray-qışqırıqdan qulaq tutulanda Gövhər xala bizə zirzəmidə gizlənməyi məsləhət gördü. Üç gündür buradayıq. Onu qoyub gedə bilməzdim. O əmin idi ki, zirzəmidə bir müddət qala bilərik, gizlənərik. "O vaxtacan Tələt də, Ərşad da gələr"-deyirdi.

Ərşad cəld zirzəmiyə yaxınlaşdı. Qaranlıqda anasını üzünə örpəyi salınmış halda un kisəsinə söykənmiş gördü. Samvel qorxudan sapsarı saraldı. Onları sağ buraxacağına artıq inamını itirib, yalvarmağa başladı:

-Bizim günahımız yoxdu. Mən, mən.. öldürmədim... mən...

Zöhrə özünü saxlaya bilmədi, var gücüylə ona bir təpik vurdu:

-Sus.

Kişi susdu. Ərşad əlindəki silahı yerə qoyanda Zöhrə uşağı yerə buraxıb silahı götürdü. Ərşad zirzəmiyə endi. Anasının cəsədini oradan götürüb döşəməyə qoydu. Erməni Samvel arvadın taxtaya dönmüş cəsədini görüb ağappaq ağardı. Ərşad zirzəmidən çıxdı, anasını qucağına aldı, evin yuxarı hissəsinə apardı, üzünü açdı, sürüşüb yanına düşmüş ağ nazik hörüklərini əlinə alıb üzünə apardı, qoxladı, gözündən bir damla belə yaş çıxmadı, ağlaya bilmirdi, zəif, arıq anasının başını dizlərinin üstünə qoydu, əbədi yumulmuş gözlərinə baxıb pıçılıtlı ilə:

-Ana, sən nə xoşbəxt insansan. Sən xoşbəxtsən, val-lah, xoşbəxtsən,-sanki zorla gülümsədi,-mən dəli olmamışam. Vallah oğlun düz deyir. Sən çöllərdə, düzlərdə özün yaşda güllələnmiş, baltalanmış, əl-ayağı sarınıb öldürülmüş, heyvanlar parçalamış ellilərini-xocalılıları görsəydin, onda bilərdin ki, niyə sənə xoşbəxt insan deyirəm.-Səsinə ara verdi:-hələ bir də iki qat xoşbəxtsən ki, o törədilən vəhşilikləri gözlərinlə görmədin, şahidi olmadın, belə köçdün dünyadan... öz evində, öz ocağının qırağında... Can ana, can. Bağışla məni ki, vaxtında dardına çatammadım. Son nəfəsində burada olsam da...- ba-

şını buladı, yanıqlı bir səslə,-qurbanın olum, ana, məni bağışla,-dedi, səsi qırıldı...

Ehmalca anasının üzündən öpdü, yerindən qalxdı, bir də zirzəmiyə endi. Sonra erməninin əllərini açıb onu zirzəmiyə itələdi. Oradakı un kisələrini çiyinə alıb çıxartmağı əmr etdi. Samvel kisələri çıxartdı.

Ərşad qıraqdakı kürəyi ona göstərdi:

-Götür onu, bir qəbir qazaq.

Samvel kırımışca beli götürdü... Ərşad erməni arvadlarına baxdı, sonra əli silahlı Zöhrəyə baxdı. Gözləri ilə "diqqətli ol"-dedi, otaqdan çıxdı, az keçmədi bir vedrə su ilə geri döndü. Zöhrə hər şeyi anladı. Silahı yerə qoyub o biri otağa keçdi. Tüstüdən saralmış bir mələfə ilə geri döndü. Ərşad onun baxışları altında ananın cəsədini yerdən götürdü, bir də sinəsinə basdı, zala keçirdi. Zöhrə onu uşaqların yanına göndərüb Gövhər xalasını soyundurdu, soyuq su ilə ağlaya-ağlaya cəsədini yudu, qüsl elədi. Sonra yanında oturub həzin-həzin ağı dedi, ağladı. Erməni arvadlar da ağlayırdı. Ərşadın qəhər boğazına çökmüşdü. Qəbir hazır oldu. Samvel Ərşada anasının cəsədini torpağa qoymağa kömək etmək istəsə də Ərşad onun təklifini rədd etdi, özü anasını dəfn etdi.

Uşaq acından ağlayırdı. Zöhrə xalatinin cibindən əskiyyə bükülmüş bir parça çörək çıxartdı, kəsdi, yarısını ona verdi. Uşaq çörəyi gözünə təpdi. Hava soyuq və çiskinli idi. Ərşad Zöhrəyə uşaqları bükməyi tapşırdı.

Zöhrə uşaqları geyindirdi, Ərşad Samvelə tərəf baxdı, arvadları göstərdi:

-Aç onların qollarını.

Samvel onların qollarını açdı. Zöhrə ayağı yaralanmış qadının yarasını mələfə çırığı ilə sarımuşdı.

Ərşad onu yerdən qaldırdı. Samvelə:

-Meşəyə qədər bizə yardım edəcəksiniz. Bizi sat-sanız özünüzdən küsün.

Onlar həyəətə düşdülər. Ərşad ayağı yaralı erməni qadının çox çətin yeridiyini görüb ayaq saxladı. Samvelə tərəf baxdı, qadını göstərdi:

-Nəyindir?

-Qonşumdur. O da bizim arvaddı,-evdə olanda Samveli söyüb-qarğıyan qadını göstərdi.

Ərşad ayağı yaralı qadına tərəf çevrildi:

-O, meşəyə qədər yaralı ayaqla gedə bilməz.

Qadın sapsarı saraldı, birdən yalvarmağa başladı:

-Öldürmə məni.

Ərşad:

-Sən burada qal. Onları gözlə.

Samvelin arvadı qorxa-qorxa irəli yeridi:

-Mən də qalım. Söz verirəm, sizin haraya getdiyiniz barədə bir kimə heç nə demərik, Samvel qayıdana kimi burada gözləyərək,-qadını göstərdi-Onun evdə üç yetimi var. Nayomniklər ərini güllələdi. Onlara araq vermədiyinə görə. Başına iş gələr, tək qalsa...

Ərşad Samvelin silahını çiyindən çıxardanda arvadın ödü ağzına gəldi. Dizi üstə çökdü:

-Öldürmə məni.

Ərşad dinməzəcə Samvelin silahını yerə atdı:

-Qalın. Qış günüdür. Heyvan-zad gələr üstünüzə.

Özünüzü qoruyun.

Samvelə tərəf çevrildi:

-Getdik.

Zöhrə Samvelin arvadına tərəf getdi. Gözlərinə baxdı:

-Bizi ələ versəniz ikinizi də ölmüş bilin.-Ətrafi göstərdi-burada ağacların da qulağı, gözü var.

Samvelin arvadı and-aman elədi.

Onlar bir neçə addım getmişdilər ki, Samvelin arvadı qaça-qaça onlara yaxınlaşdı. Ərşada:

-Sən ki, belə mərd sən, sənə bir sirr açım. -O Samvelə baxdı, üzündə qorxu ilə bahəm cəsarət də vardı:

-Buradan bir az aralı, köhnə taxta sexində sizin kiləri yığıblar, biz bayaq gördük, qapısı qıfıllıdır, ağlaşdırdılar, onları da xilas edə bilərsən. Meşəyə çatanda yolun kənarındadır.

Ərşad Samvelin üzünə baxdı...

Samvel qabağa düşdü.

Meşənin kənarındakı taxta sexi çoxdan idi ki, fəaliyyətini dayandırmışdı. Ərşad ora çatanda Samvelə dedi:

-Get, yoxla. Gör orada gözətçi varmı? Ayrı flkrə düşsən, özün bil, arvadın gedəcək. Onların yerini siz nişan vermişsiniz. Mən bilirəm ki, siz bədbəxtlər heç nəyə qadir deyilsiniz. Nayomniklər, rus əsgərləri sizi bizdən betər çalıb-capır.

Samvel irəli getdi, o, sexin ətrafında xeyli vurnuxdu. Qayıdıb orada adamların olduğunu, amma nəzarətsiz olduğunu bildirdi. Ərşad Zöhrəni və uşaqları burada qoyub onunla sexə tərəf getdi. Samvel qapının qıfılını qırmaqda Ərşada kömək etdi. Sexin içindəki xocalılıların çoxu Ərşadı tanıyırdı. Ərşad onların meşə-yə tərəf qaçmalarını, Samvelə isə geri qayıtmasını əmr etdi. Hələ heç nəyi yetərincə dərk etməyən ac, soyuqdan zəifləmiş insanlar qurtulduqlarını görüb, canlarını dişlərinə tutub, var gücləri ilə Ərşadın göstərdiyi səmtə doğru qaçırdılar. Aclıq, soyuq bir çoxunu elə vəziyyətə salmışdı ki, üzvlərində həyat əlaməti yox idi.

Ərşad otuza qədər insana bir-birinə kömək etməyi, onun arxasınca gəlməyi əmr etdi. Ərşad onları düşmən caynağından sağ-salamat qurtarmaq üçün uzun, amma təhlükəsiz yolu seçdi. Bu yerləri əlinin içi kimi tanıyan Ərşad Tələtin uşaqları üçün, gözlərinin altı qapqara qaralmış Zöhrə üçün, bir sözlə, bu günahsız insanlar üçün narahatlıq keçirirdi.

... Əsgərlərimiz ayaqları şişmiş, yarımcan, tufəngin qundağını arxasınca sürüyən Zöhrəyə, kürəyində Tələtin üç yaşlı qızı, qucağında əldən düşüb ağır yuxuya getmiş Vüsali bağına basmış Ərşada, sürünə-sürünə də olsa dəstədən geri qalmamağa çalışan xocalılılara yaxınlaşanda qaş qaralırdı...

KÖRPƏ SƏSİ, ANA NƏFƏSİ

Səriyyə Şəhidlər Xiyabanına çatanda gözlərinə inanmadı. Məktəblilər, tələbələr, əsgərlər, çoxlu sayda yüksək rütbəli zabitlər Elayın məzarını elə dövrəyə almışdılar ki, ana Elayın yadigarı balaca Turqayla bu səfi pozub irəli keçməyə cəsarət eləmədi...

Məzarın önündə hərbi qaravulda duran əsgərləri gören ananın yadına ötən günlər düşdü...

...Əsgərlər bir-birini əvəz edirdi. Bir qədər kənarında, toplaşmış ata-analar, qohumlar, andiçmə mərasimində iştirak edən əsgərlərin yaxınları, doğmaları bu mərasimə dörd gözlə baxırdılar. Hər kəs özünə doğma olan adı eşidən kimi boylanırdı, kimisi «o mənim oğlumdur», bir başqası «mənim qardaşımdır», kimisi də «bacım oğludur» deyirdi...

- Elay Aman oğlu.

Səriyyə ana bayaqdan bu adı gözləyirdi. Yaşa dolmuş, amma xanım-xatınlığı elə ilk baxışdanca diqqəti çəkən qadının həyəcanı göz qabağında idi. Özündən asılı olmadan bir neçə addım irəli yeridi, içindən qanadlanıb andiçməyə dəvət olunan əsgərin yanına uçmaq keçdi. Onun bu hərəkəti ətrafındakıların nəzərindən qaçmadı, gülənlər də oldu.

Cavan bir ata öz oğlunun Elaydan əvvəl andiçmə-sini izləmişdi. Hətta onun yanındakılar, elə Səriyyə də bu gənc atanın oğluna necə qürurla baxdığını müşahidə eləmişdilər. Hələ onu təbrik də etmişdilər.

- Oğlunla birgə böyüyürsən ki, - demişdilər.

İndi həmin gənc ata sanki Səriyyə ananın bayaqkı xoş diləklərinin əvəzini qaytarmaq üçün ərkyana qabağa gəlmişdi.

- Bilirəm, ay ana, nəvə şirin olar. Ona görə belə həyəcanlanırsan. Maşallah, boy-buxunlu oğuldu, Vətənə layiq əsgər olacaq. Görürsən, necə dil-dil ötür.

Elay Vətənə sadıq olacağına and içirdi. Cavan ata andın mətninə işarə elədi:

- Elə bil ki, o sözlər elə onun üçün yazılıb.

Səriyyə ana sakitləşdi, başı ilə razılığını bildirdi. Bir az geriyyə çəkildi. Cavan bir qadın irəli yeriyib onun sol tərəfində dayanmışdı. Bu, həmin cavan atanın həyat yoldaşı idi-Gülarə. Bəli, o da oğlunun andiçmə mərasimində iştirak edirdi. Gülarə bayaqdan bəri gözünü Səriyyəyə zilləmişdi. Axır ki, dilləndi:

- Ay ana, deyəsən axı mən səni tanıyıram, elə bil hardasa görmüşəm.

...On səkkiz il bundan əvvəl in söhbəti idi. Qonşu otaqda bir körpə zarıyırdı. Doğum evində uşaqların çığırtısına, ağlamağına sanki öyrəşiblər. Kimsə bu səsküy-dən həyəcanlanmır, hər kəs öz işi ilə məşğul olurdu. Hərçənd ki, elə çox da çığırtı, qışqırıq olmurdu. Sadəcə elə körpələr var

ki, ümumi qrafikə tabe olmaq istəmir. Sanki «ağlamayana süd verən yoxdur» hökmünü bu uşaqar doğulan gündən bilirlər. Ona görə də haray-qışqırıq salaraq, onlara çatacaq paylarını alırlar. Yaxud da bu payı almayınca kirmirdilər. Amma bir körpənin səsi tamam fərqli idi. O, ağlamırdı. Sanki zarılısı ilə yalvarırdı «Verin mənə anamı. Axı mənə yanımdakı bu körpəni ağlayan kimi götürüb apardınız. Sonra xumarlana-xumarlana qaytarıb öz yerinə qoydunuz. Gör necə yatıb!? O biriləri də onun kimi... Axı nə üçün mənə yaxınlaşan yoxdur? Axı niyə mənə də bir ana öz sinəsinə sıxmır? Nəyə görə elə gözümü açan kimi bu dünya mənə qənim kəsilib?»

Anaya bu barədə heç nə demirdilər. O körpənin zarılısına da, qeyri-adi ağlayışına da bu qeyri-adi mənaları verən yaşlı tibb bacısı idi. Həkim tapşırılmışdı. Elə ilk müayinədən keçən kimi uşağın dünyaya problemlə gəldiyini bilmiş və çıxış yolu kimi də onu anaya göstərməməyi qərara almışdılar. Bunu hamıya deyə bilməsələr də, hər halda Şəfiqə xanıma demişdilər. Hər necə olsa da, bu sahədə hamıdan çox təcrübəsi vardı. Səriyyə ilə tanışlığı öz yerində, bir az da qohumluğu var idi. Münasibət üçün bu da kifayət edərdi. Hər halda o, yaxınlaşar, Səriyyəyə təskinlik verə bilirdi. Vəziyyətin necə olduğuna inandırardı onu. Hər halda həkimlər konsiliumdan sonra qərara almışdılar ki, uşağa ana südü vermək olmaz. Yaşamaq ehtimalı azdır. Şəfiqə bunları bilirdi. Və bütün bunları bilə-bilə Səriyyəyə yaxınlaşmaq çətin idi. Onunla eyni gündə doğum evinə gətirilmiş Gülarə Səriyyə

ilə eyni palatada idi. Gülarə gənc olsa da, artıq Şəfiqə ona ana və uşaq barədə məlumat vermişdi.

...Səriyyənin qırx üç yaşı vardı. İlk övladı dünyaya gələndən sonra daha başqa övladı olmamışdı. Yeganə oğlunu qayğı ilə, sevgi ilə böyütmüşdü. İki il əvvəl evləndirmiş, hətta iki nəvəsi də var idi. İndi kənardan baxan onu xoşbəxt bir nənə kimi görürdü. Amma onun kimsəyə demədiyi bir ağrısı bütün varlığını inlədirdi. Bütün bu illər ərzində arzulamışdı ki, yenə bir övladı doğulsun, yenə dünyaya bir uşaq gətirsin. Analığın şirin əzablarını yaşamaq xoşbəxtliyini bir də görsün. Analıq duyğuları onun qəlbində şahə qalxır, sanki sinəsini, ürəyini söküb dağıdırdı. Qəlbində əziz bildiyi müqəddəslərə yalvarır, Tanrıya dualar edirdi. Təki, o, yenə ana olaydı. Hərdən oğlunun körpəliyi yadına düşürdü. Onu necə sinəsinə sıxırdı, ilahi!?

Südlə dolu döşlərini körpənin dodaqlarına yaxınlaşdıran kimi, onun ağzını necə gəzdirdiyini, sonra da ana döşünü marça-marçla əmdiyni yadına salırdı. Bütün bunlar ananın yaşadığı hisslərin bəxtəvərliyidir və dünyanın heç bir nemətilə əvəz oluna bilməz. Səriyyə bu hissi təzədən yaşamaq istəyirdi. Necə xoşbəxt olardı; oğlu üçün bir qardaş və ya bir bacı dünyaya gələrdi...

Nəvəsini dünyanın əvəzolunmaz bir neməti kimi qarşıladı. Gəlini yuxuya gedəndə astaca nəvəsinə yaxınlaşır, onu qucağına götürürdü. Saatlarla çağanı saxlamaq, ovundurmaq onun üçün könül xoşluğu idi. Və elə bu anlarda özünü

təzədən bir ana kimi təsəvvür edirdi. Hətta nəvəsi ağlayanda, gəlini toya, qohum, qonşu məclisinə gedəndə uşağı ovundurmaq bəzən çətin olurdu. Nənə nəvəsini sakitləşdirmək üçün öz döşünü verirdi. Bəlkə də, bu istəkdən, bəlkə də illər boyu Səriyyənin içində həsrətlə yol gözləyən analıq hissənin gücündən idi. Onun döşlərinə süd gəlmişdi. Və beləcə, bir gün o, halının dəyişdiyini hiss elədi. İyirmi il bundan əvvəl ilk övladı bətninə düşəndə, hamiləliyin ilk günlərində keçirdiyi hissləri yaşadı. Bir neçə günə şübhələr ötdü. Bəli, o, ana olacaqdı, nəhayət, Tanrı onun dualarını eşitmişdi. Və ona ikinci dəfə ana olmaq qisməti-bəxti vermişdi. Onun nəzərində yaşamağın dəyəri, mənası elə bu hiss idi. Bu müqəddəs analıq hissi. Uşaq doğmaq, övlad dünyaya gətirmək, onun körpəliyinin nazını çəkmək, sonra da boyunu sevmək... bütün bunlar bir ana üçün dünyanın bütün varından, dövlətindən yüksək idi.

Səriyyənin dolanışığı pis deyildi. Həyat yoldaşı biznes adamı idi. Yay aylarında işdən, gücdən ayrılır, istirahətlərini doğma kəndlərində keçirərdilər. Orada da hər cür şərait, imkan vardı. Ancaq qohumları, doğmaları hiss edirdilər ki, Səriyyə həmişə kədər içindədir, həmişə fikirdədir. Deyib-gülən qadınların arasında onun üzünün, gözünün kədər buludu dağılmazdı. Və indi birdən-birə hər şey dəyişmişdi. Yaxınları, rəfiqələri, tanış qadınlar az qala onu tanıya bilmirdilər. Onsuz da gözəl olan çöhrəsi bir az da işıqlanmışdı. Sanki daxilindən gələn bir nur gözlərindən dünyaya axır, sönməz bir işıq,

bitib-tükənməz şöləli bir halə onun ətrafını nura bələmişdi. Gözəlliyinin üstünə neçə qat gözəllik gəlmişdi. Dilinin şirinliyi, səsinin məlahəti, yerışı-duruşu aralıdan diqqəti çəkirdi. Hiss olunurdu ki, bütün bunlar analıq duyğusunun bəxtəvərlik nişanələri idi.

Beləcə, doqquz ayın xoşbəxtliyi ötüb-keçdi. Ananın saydığı günlərin sonu çatdı. Və o, beləcə doğuş ağrıları ilə buraya gətirildi. O yerə ki, burada övladı ilə üz-bəüz görüşəcəkdə.

...Bəs niyə uşağı ona vermirdilər? Axı nə olmuşdu? Səbəbi nə idi? Hələlik heç nə deməsələr də onunla eyni palatadakı gənc ananın-Gülərənin səssiz, lal baxışları, yaxından və yaxşı tanıdığı Şəfiqənin nigaran nəzərləri, narahat görkəmi elə bil ki, pis bir xəbər eşidəcəyini anaya dikte eləyirdi. Xəbər isə deyilmirdi. Daha iki gün də keçdi. Amma ana bu iki günü iki il qədər əzabla yaşadı. Axır ki, yerindən qalxdı, körpələrin otağına yeridi. Dil boğaza qoymayan, zarıyan körpənin onun olduğunu elə ilk baxışdanca anladı. Daha doğrusu, o, bunu qeyri-adi analıq hissilə duymuşdu. Birbaşa uşağın üstünə yeridi. Şəfiqə özünü yetirib onu dayandırmaq istədi:

- Ay qız, Səriyyə, dayan.

- Hə, nə var, uşağı nə üçün mənim yanına gətirmirsiniz?

- Həkim icazə vermir.-Şəfiqə dediyi sözlərdən sanki özü diksindi.

- Nəyə görə?

- Bilirsən,-Şəfiqə özünü ələ aldı, əlini Səriyyənin saçlarına çəkdi, yazıq-yazıq onun düz gözlərinin içinə baxdı. Bəlkə də, ancaq özünə məlum olan bir əzab ağrısıyla,-olmaz, uşaq xəstədir. Onun yaşamaq şansı yoxdur. Sən onu əmizdirməklə əzablarının vaxtını uzadırsan. Bu, sənün üçün də əzab deməkdir, körpə üçün də,-dedi.

Səriyyə artıq uşağı götürmüşdü. Uşağın gözlərinə baxdı. Göy gözlər dəniz kimi dərin bir ümid yolu... indi bütün bunların sonu yox idi. Doqquz ay ərzində yaşadığı sevgilər, sevinclər... həyat yoldaşı ilə birgə boyunu sevib, yolunu gözlədiyi körpənin taleyinə bu bəd qismət haradan yazılmışdı? Axı səbəbi nə idi? Bunu heç cür başa düşə bilmirdi.

Şəfiqə ilə birgə palatadan çıxdı. Elə indicə sakitləşmiş uşaq təzədən zarımağa başladı. Deyəsən, bu dəfə anasını elə birbaşa qınayırdı: «Haraya gedirsən, ay ana? Axı sən mənim anamsan. Sən mənim yolumu iyirmi iki il gözləmişən. Necə arzulayırdın ki, oğluna qardaş, ya bir bacı dünyaya gəlsin. Mən də gəldim. Bəlkə mənə tanımadın, bəlkə, mənə duymadın? Bəlkə, hiss etmədin ki, dünyaya gəlişini səbirsizliklə gözlədiyim, elə öz bətnində sığallya-sığallaya böyütdüyün oğlunu gərək elə o saatca tanıyıydın axı?...». Səriyyə donub yerində qaldı.

Bu sözləri Səriyyə eşidirdi. Külli-ələm yığılıb gəlsəydi və ona desəydilər ki, uşaq belə şeyləri bilməz və deməz, o, kimsəyə inanmazdı. Hətta o and içərdi ki, mən

öz övladımın səsini də eşidir, bu dediyi sözləri də aydınca başa düşürəm.

Geri dönmək, balasını qucağına götürüb sinəsinə basmaq hissi onu alov kimi qarsıdı. Şəfiqə bunu duyub onu geri dönməyə qoymadı:

-Rəngin ağappaqdır, yatağına dön, özünə gələndə qayıdıb baş çəkərsən. İstəsələr də, sənin qucağına bu vəziyyətdə körpə verməzlər. Ayaq üstdə dura bilmərsən.

Bu gün də beləcə ağır keçdi, hər dəqiqəsi bir ilə bərabər oldu. Qəhər ananın boğazına yığılmışdı. Yaş gələnib gözlərinə dolmuşdu. Bütöv bir gün ərzində heç nə yemir, heç nə istəmirdi. Əlləri südlə dolmuş döşlərində-körpəsini istəyən döşlərində qalmışdı.

Şəfiqənin arabir otağa gəlib ona verdiyi təskinlik, dediyi sözlər, qayğısı da bir nəticə vermirdi.

Duyğuları keyləşmiş ana ağlayırdı. Gecəni kirpiklərini belə qırpmadan açdı. Səhər birdən nə düşündüsə, ayağa durdu, qəti addımlarla körpələrin yatdığı palataya getdi. Yan-yana düzölmüş çarpayılarda mışıl-mışıl yatan körpə fidanlara bir də baxdı. Öz körpəsini axtarmadı, çünki hansı olduğunu yaxşı bilirdi. Sadəcə ona görə digər körpələrə baxırdı ki, öz övladının nə ilə onlardan fərqləndiyini görsün. Yox, Tanrı körpələrin üzünə baxanda qəzəb qılıncı sınar.

Daha kimsəyə baxmadı. Qəti hərəkətlə uşağı qucağına götürdü. Tibb bacılarının, elə onun yanında eyni palatada olan Gülarənin, başqalarının sözləri, nəsihətləri

nəticə vermədi. O, heç kimin sözünü eşitmədi. Elə ayaq üstəcə uşağı sinəsinə sıxdı. Bir anlığa nə düşündüsə, uşağı özündən aralayıb onun gözlərinə baxdı. Elə bil ki, ayrılığın vahiməsi uşağı təzədən bürüdü. Təzədən qorxulu bir hiss uşağı çulğamışdı və o yenidən zarımağa başladı. Dodaqlarının qıraqlarına köpüklər yığılmışdı. Səriyyə yaxasını çəkib sağ əli ilə sol döşünü çıxardı. Uşağı döşünə yaxınlaşdırdı. Həmin anda çağanın çöhrəsində bir dəyişiklik duydu. Elə bil, uşağın üzünə bir işıq düşdü, bir nur çöhrəsinə yayıldı, bir günəş doğdu. Uşaq öz dodaqlarına bənzər ana döşünün ucu ilə təmasda dəyişmişdi. Bir-iki sortuq süd-ana südü uşağın ağzında, damağında və eləcə də ananın daxili aləmində qəribə hisslər yaratdı. Ana və övlad beləcə bir-birinə qovuşdu. Uşaq həvəslə, istəklə əmirdi. Və əmdikcə ananın da ruhu ağrılardan, əzablardan xilas olurdu. Ana indi dünyanın bəxtəvəri idi. Onun varlığından xoşbəxtlik yağırdı. Elə bil ki, o, yerdə deyil, ulduzların arasında idi. Ulduzlara qarışmış, elə ulduzlar kimi işığa bələnmişdi.

...Bəlkə də, elmin tam dərk edə bilmədiyi bir məsələni analıq hissi-ana südü həll eləmişdi. Uşaq gündəngünə gül kimi açılırdı. On günün tamamında ana uşağını da götürüb evinə gəldi.

Xəstəxanadan körpəsi qucağında evə yollananda həkimlər heyrət içində idilər. Əlbəttə, sonralar həkimlər bu hadisəni müxtəlif cür yozdu. İlk diaqnozun düzgünlüyünə şübhə etməsələr də, uşağın bu bəladan xilasının

səbəbini başqa heç nədə yox, elə ana südündə gördülər. Çox az-az körpələr həkimlərin nəzərdə tutduğu bələdan xilas ola bilirdi. Və onun biri də Səriyyənin övladının payına düşmüşdü.

- ...Səriyyə xala, bu, sənən? Mən Gülarəyəm. Yadımda qalıb, eyni palatada?.. Bəs bu uşaq? Nəvəndir?

Onlar qucaqlaşdılar. Sevinc dolu göz yaşları birbirinə qarışdı.

- Yox, bu, mənim oğlum Elaydır. Həmin uşaq. Yadımdadır?

- Hə, hə, yadımdadır. Nə yaxşı, Tanrıya şükür.

...Elay Aman oğlu andın son sözlərini də təntənə ilə başa vurdu. Keçib cərgədə qürurla dayandı. Ana oğluna elə baxırdı ki, sanki onu elə indicə, ilk dəfədir ki, görürdü.

Şəfiqənin özü dediyi kimi "Tanrı payı" olan Elayı dəfələrlə kəşfiyyətə göndərildi. Hərbi tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirib dəfələrlə komandanlığın təşəkkürlərinə layiq görüldü. Əsgəri xidməti başa çatanda geri dönmədi, torpaqlarımız azad olmayınca hərbi paltarını soyunmayacağına and içdi. Torpaq-vətən yolunda göstərdiyi igidliklərə görə ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş Elayın onu dövrəyə alan zabitlərin, əsgərlərin arasından mərmər daşından boylanmış gözləri yenə də anasını axtarırdı...

TƏNDİR YARASI

Adamlar uzun dəhlizdə cərgə ilə dayanmışdılar. Açıq qapıdan geniş kabinet demək olar ki, tam görünürdü. Komissiyanın sədri tələsmədən, asta-asta, bir-bir sənədlərə baxır, komissiya üzvlərinin rəylərini soruşur, etiraz olmayanda əlinin altındakı siyahıda qarşısındakı adamın adını tapıb nəsə qeyd edirdi. Sonra da sənədləri qaytarıb sahibinə verir, yenidən qapının astanasında dayananlara tərəf:

- Kimin növbəsidir, gəlsin,-deyə hündürdən səslənirdi.

Bir-iki nəfər də keçdi. Qapıda dayanıb növbəyə nəzarət edən gənc orta yaşlarına çatır-çatmazlığı güclə sezilən, amma ilk baxışdan vaxtından əvvəl qocaldığı görünən qadının narahatlığını bayaqdan hiss eləmişdi. Qadın hərdən divara söykənir, bir qədər dayanandan sonra görünür, özünü rahat hiss etmədiyindən növbədən kənara çıxır, pəncərənin taxtasına dirsəklənib dayanırdı. Bir qədər də yeriyəndə ayağını çəkirdi. Elə bil ki, pəncərəni üstə yeriyirdi. Gəncin ürəyindən keçirdi ki, onu növbədən kənar buraxsın. Amma adamların narazılıq edəcəyindən ehtiyatlanırdı. Bu vaxt lap arxa cərgədə, təzəcə gəlmiş yaşlı bir kişi həmin qadına yaxınlaşdı. Yəqin ki, elə aralıdan görüb, tanımışdı.

- A bala, a qızım, sən Solmaz deyilsənmi? Yuxarı Tülü kəndindən Yavərin qızı. Deyəsən, dədən bir-iki il bundan əvvəl rəhmətə gedib,-elədirmi?

Qadın başını qaldırıb kişiyə baxdı. O kişi də ona tanış gəldi.

- Hə, əmi, doğrudur, mən Yavər kişinin qızıyam. Bəs, elə bil bir qədər axsayırsan. Nə olub?

- Heç, ay əmi, təndir yarasıdı.

- A bala, burada təndir var? Təndir qaldı Tülüdə, Xocalıda...

Birdən kişi irəli yeriyib növbəyə nəzarət edən oğlana güclə seziləcək, əsəbqarışıq bir səslə dedi:

- Bu əlil qadını niyə növbədə saxlayırsan?

Bəlkə də, kişi heç təpinmək qəsdini ilə demirdi. Bununla növbəyə dayananlara xəbərdarlıq edirdi, yəni ki, heç kim səsini çıxarmasın.

Həmin gənc işarə ilə Solmazı içəri dəvət etdi. Sənədləri əlində içəri keçən Solmaz nə qədər özünü tox tutsa da, axsamağını gizlədə bilmədi. Özü də deyəsən, axsamağından utanır, bunu bir qədər ört-basdır etmək üçün ayaqlarını yerə möhkəm basmağa çalışırdı. Onda da yerışı lap kobud alınırdı.

Ona əyləşmək üçün stul təklif elədilər. Oturmadı, elə stulun söykənəcəyindən yapışıb ayaq üstə durdu.

- Sənədlərini ver,-komissiya üzvlərindən biri əlini uzatdı.

- Xocalı, Tülü kəndi. Solmaz Yavər qızı. İkinci qrup əlil.

-A bacı, əlilliyinin səbəbi nədir? Növbədənkənar ev alma hüququn var-yox, biz bunu aydınlaşdırmalıyıq.

Solmaz qırıxmış arıq əlləri ilə yapışdığı stulun söykənəcəyini bir az da bərk sıxdı. Gözlərində yaş gilələndi. Komissiya sədri hiss elədi ki, sualı yerinə düşməyib. - Xocalıda Tülü kəndi vardı?-Deyəsən, bu sualla bir qədər əhvalı dəyişmək istədi.

Yenə komissiya üzvlərindən biri izahat verdi:

- Bəli, Xocalıda elə demək olar ki, Xocalıya bitişik meşəliyin içində belə bir kənd vardı. İyirmi-otuz ev olardı. Ermənilər Xocalıdan qabaq Qaradağlını, Meşəlini yandırır talan edəndə o kəndi də dağıtdılar. Camaatı da həlak oldu.

Görünür, danışan komissiya üzvü yerli nümayəndəliyi təmsil edirdi. Ona görə də məlumatlı idi:

- Bu bacının da anasını, bir qardaşını elə kəndi talan edəndə öldürmüşdülər.

Komissiya üzvünün belə sakit, təmkinlə danışmağı Solmazın əhvalını dəyişdi. Hiss elədi ki, əlləri qıc olur. Yapışdığı stulun söykənəcəyi az qala qopub əlində qalacaqdı. Başında bir uğultu hiss elədi. Onsuz da solğun olan rəngi bir az da avazıdı...

...Tülü Xocalıdan yuxarı meşə içi kənddi. Aşağı tərəfindən qıjıltı ilə çay axırdı, bir yanı sıldırım idi. Digər tərəfi yarıqan, ara-sıra qayalıqlar. Kənddə otuz ev ol-

mazdı. Bu kəndin baş tərpedənləri gecələr düşmənin gələ biləcəyi tərəflərdə növbə çəkirdilər.

Doğrudur, tez-tez Xocalıdan ürəksıxıcı xəbərlər gəlirdi. Elə növbə ilə kənd adamları da Xocalıya enir, çatışmayan şeyləri alıb gətirir, beləcə, bir-birindən vahiməli gələn günləri sayırdılar. Hərdən də yuxarıdan Xocalı aeroportuna enən vertolyotlara baxıb qürurlanırdılar:

-Bizimkilər gəlib-gedir, bu boyda şəhəri yiyəsiz qoymayacaqlar ki? Xocalını əldən verməsələr, Tülüyə yaxın düşən olmaz...

Bunlar ömürlərini-günlərini Tüludə yaşayan, burda doğulub-böyüyən adamların yeganə təskinliyi, dinc sabaha bəslədikləri ümidləri idi. Bəli, insan hərdən quru sözlə istəyini dilə gətirəndə də təskinlik tapa bilir. Amma ümitsizlikdən uzaq ola da bilmir. Elə bil ki, ümitsizlik ümidin inamını, özü də sonuncu inamını qırmaq üçün hər dəqiqə onların ürəklərinin qapısını döyürdü. İçəridən gələn cavab da elə o təskinlikverici sözləri idi. Amma bir gün...

Günün günorta çağı qəfil atışma başladı. Növbə çəkən tülülülərin bir-birini haylaması kəndə haray-həşir saldı. Bəli, ermənilər gözlənilmədən kəndə soxulmuşdular. Onsuz da az qüvvə ilə müdafiə olunan Tülü tərpedən dırnağa silahlanmış düşmənin qabağında dayana bilməzdi.

...Zümrüd təndiri bir az əvvəl yığışdırmışdı. Təndirin içəri divarları soyumuşdu. Axırınıc kündəni təndirin dibində, ortalığa yığıdığı közün üstündə bişirmişdi. Yavər kəndin yuxarı başında bir az daldanacaq, bir az da elə səngər məqsədilə qayanın bir tərəfində qurduğu qalağın arxasında dayanmışdı. Saqqallıların birdən-birə yaxınlıqda peyda olması onu çox da təəccübləndirmədi. İlk atəşi də elə Yavər atdı. Doğrudur, nişan alıb atmadı. Demək olar ki, havaya atdı. Yavər cəsəətli adam idi. Özünün də əlli yaşı olar-olmazdı. Gəncliyini bu meşələrdə keçirmişdi. Əlindəki qoşalüləsi ilə meşənin dərin yerlərinə gedər, axtardığı ovu tapmasa, vurmasa geri qayıtmazdı. İki oğlunu, bir qızını Zümrüdlə birgə böyütmüşdü. Böyütmüşdü deyəndə ki, uşaqların ayaqları elə indi-indi, təzəcə yer tuturdu. Bircə Salman hələ ki, onunla ova gedə bilirdi. Balaca Kamalı bir neçə gün əvvəl şəhərdə yaşayan bacısı aparmışdı. Solmazın on beş-on altı yaşı olardı. Əslində, bacısı Solmazı aparmaq istəyirdi, amma Solmaz getməmişdi-anasını qoyub getməmişdi. Axır ki, arvad nələc qalıb Kamalı tovlayıb aparmışdı. Beləcə, beş-altı yaşlı Kamal bu hay-küyün içindən elə iki-üç gün əvvəl çıxıb getmişdi.

Ermənilər Yavərin gülləsindən səksənib daldalandılar. Ancaq atışma davam edirdi. Yavər başa düşdü ki, bu həna o hənadan deyil. Aşağı tərəflərdən də atışma səsi gəlirdi. Salman Tülünün aşağı yanında idi, yağın tərəfdə. Əslində, Salmanı buraya atası göndərmişdi.

Zənn eləyirdilər ki, uçurum tərəfdən ermənilər qalxa bilməzlər. Düzünə qalsa, ermənilər də bu yerlərdə yaşayan adamlar idi. Onlar da buraları yaxşı tanıyırdılar. Çayın o tayında, meşəarası kəndlərin birində yaşayan ermənilərin başçısı Aşot hücum planını özü qurmuşdu: «Ara, mən bu türk tayfasını yaxşı tanıyıram. Onlar gecə qarovulunda möhkəm olurlar. Biz onların üstünə gecə hücumu keçəcəyik. Özü də bir dəstə, yuxarıdan-onların gözlədiyi tərəfdən. Əsas dəstə çayın uçurum tərəfindən qalxacaq. Biriniz çayın bu tayından yarğanın qaşını gülləyə tutun, harda olsalar cavab verəcəklər. Qalanlarınız güllə tutmayan yerdən dırmaşın».

Salman yarğanın qaşından çayaşağı baxırdı. Birdən güllə səsi eşitdi. Çayın qırağında o tay erməni kəndindən olan və demək olar ki, Salmanla bir yerdə böyümüş Joranı tanıdı. Jora Aşotun oğlu idi. Jora da deyəsən, Salmanı görmüşdü. Çünki düz onun dayandığı yeri gülləyə tuturdu. Vəziyyət ağırlaşdı. Salman Joranı nişan aldı. Eyni vaxtda iki güllə açıldı. Birinə o tayda Jora yıxıldı, digəri də Salmanı yıxdı. Aşot onun başının üstə dayanmışdı:

- Ara, köpayoğlu, sən mənim oğlumu vurdun?

Salman yaralı olsa da, birtəhər geri çevrildi. Aşot da, digər saqqallılar da onu əhatəyə almışdılar:

- Ara, Salman, tork köpayoğlu, sənə demədikmi vaxtında şələ-şüləni yığışdırıb get, qanını bizdən uzaq elə... Ara, demirdik ki, fürsət düşən kimi hamınızın qa-

nını içəcəyik? Ara, demirdimmi Allahın sizə verdiyini gözüünüzdən töküüb, əlinizdən alacağım. Güldürdünüz, inanmırdınız. Qulağınız kəsilməyincə aqlınız başınıza gəlmir, köpəyuşağı, qanınızı içəcəyik. Görəcəksiniz qoynunuzda necə ilan balası bəsləyibsiz.

Aşot yanındakı saqqallılardan birinə Salmanı göstərib: «Bunun işinə axıracan baxın,-dedi və cəld digər saqqallıqlarla yuxarı-Salmangilin həyətinə yüyüdü.

Aşotdan qabaq da iki nəfər Zümrüdgilin həyətinə çatmışdı. Zümrüd qapının ortasında ayaq üstə dayanmışdı. Bir əlini qabağa uzadıb qışqıra-qışqıra nəsə deyirdi. Deyəsən, dediklərini heç özü eşitmirdi: «Burnunuzdan gəlsin bu qapıda yedikləriniz. Evimizin, həyatimizin qapısını yaxşı tanıyırdınız, ona görə bu həyətdə cəsarətlə girmisiniz?». Sol qolu yanında qalmışdı. Durduğu yerdə qanı şoralanıb axırdı. Ayağının altında enli taxta parçası vardı. Meşə ağaclarından düzəldilmiş taxta qapalağı həmişə təndirin ağzına qoyurdu. İndi də elə həmin qapalağın üstündə dayanmışdı. Qan elə qapalağın üstünə süzülürdü. Ara-bərədən axan qandan başqa, ağayının altında da bir gölməçə yaranmışdı.

- Türk qanğıcı,-Samvel silahı üzünə qaldırdı. Lüləni Zümrüdün sinəsinə dayadı.-Kəs səsini! Yavərin dizdən aşağı iki ayağını da kəsib qoltuğuna verəcəm. Qoy alçaq özü olsun, dizi üstə yerisin. Bir ay bundan qabaq meşədə rastlaşmışdıq. Ona dedim ki, yır-yığış elə, buralardan get. O da mənə hədə-qorxu gəldi: «Sənin ki-

mi alçağın sözü ilə yerimi, yurdumu atıb gedən deyiləm». İndi qoy özü görsün ki, alçaq kimdir?

- A Samvel, boyun çınarcan olsa da, sən alçaqsan. -Zümrüd iki addımlığında dayanmış Samvelin üzünə lomba ilə tüpürdü.

Güllə açıldı və Zümrüd elə qapalağın üstünə yıxıldı. Ermənilər qəfil gəldikləri kimi, qəfil də çəkildilər. Samvelin səsi uzaqlaşdı.

- Ara, tez olun, Xocalı tərəfdən gələn olar. Alipin (Əlifin) dəstələri yəqin ki, bu atışmanı eşidib.

Əllərinə keçəni, mal-davarı yığıb apardılar. Kəndə ölü sükutu çökmüşdü. Ara-sıra meşəyə qaçmış qadın-uşaq geri qayıdırdı. Yavər üzü aşağı, öz həyətinə yüyürdü. Onun səngərlənib qabağını saxladığı ermənilər çəkilib getmişdilər. Əvvəlcə həyəətə dönmədi. Salmanın dayandığı tərəfə yüyürdü. Salman uçuğunun qaşında yox idi. Alacalanmış gözlərilə Salmanın dayandığı yerə baxanda oğlunun necə qol-bud edildiyini, parça-parça doğrandığını gördü. Bəs Zümrüd, bəs Solmaz?.. Dəli kimi havalanıb qarıya cumdu. Zümrüd qapalağın üstündə həyat işığı çoxdan sönmüş, bərəlməmiş gözlərilə səmaya baxırdı.-Bəs qız necə olub? Bir anlığa Yavər ağına gələndən dərşətə gəldi: «Qızı ermənilər aparıb!». Silahı çevirib lüləsini başına sarı tutdu. Birdən ona elə gəldi ki, qapalağın altından közdə qızaran ət iyisi gəlir. Cəsəd qarışıq qapalağı təndirin üstündən qırağa çəkdi. Solmaz bayılmış vəziyyətdə təndirin küncünə qısılmışdı.

Görünür, vahimədən və həm də elə təndirin içindəki közdə yanan ayaqlarının ağrısının şiddətindən huşunu itirmişdi. Qızın qollarından tutub təndirdən çıxardı.

Rahat nəfəs aldı. Silahını haraya atdığı da yadına düşmürdü. Xocalı aeroportundan Əlifin kömək üçün göndərdiyi adamlar yaralıları topladılar, önləri bir yerə yığıb kəndin qırağında yan-yana düzdülər.

Solmaz da ayılmışdı, amma zarıyırdı.

Yavərə baxan elə bilərdi ki, arvadı öldürülən, cavan oğlu yağı əlində doğram-doğram olan o deyil. Yavər qızının düşmən əlinə düşməməyinə sevinirdi.

...Tülüdə həkim-zad olmazdı. Bu kənddə hamının işinə Tavad qarı yarıyırdı. Elə indi də o, qızın ayağını təmizləyib yardım dərmanları içərisindən məlhəm tapıb ayaqlarına çəkdi.

Kimsə astadan dilləndi:

- Yavərin sevinməyinə bax.

Tavad qarı başı aşağı qızın başını qolu üstündə tutub dayandığı yerdəncə:

- Bala, bu, qiyamət sevincəyidi.

...Solmazı komissiya otağında bir tərəfdə qoyulmuş divanın üstünə uzatmışdılar. Həkim çağırılmış, ona yardım göstərilmişdi.

- Ay bacı, özünə gəl, -bu, bayaqkı komissiya üzvünün sözü idi. Solmazın baxdığını görüb əlavə elədi:

- Sizə ev verirlər. Niyə belə əsəbiləşirsən?

-Yox, əsəbiləşmirəm,-Solmaz indi özünə gəlmişdi.

Daha komissiya üzvlərinə də baxmırdı. Amma do-
daqlarının altında nəşə pıçıldayırdı. Diqqətlə dinləyən
olsaydı açıq-aydın onun sözlərini eşidərdilər:

- Tülünü verin, Xocalını verin!...
- Tülünü verin, Xocalını verin!...

GÜL ÖPÜŞÜ

Çoxdanın söhbətidir, onda hələ köhnə əsrin qurtar-
mağına on il qalırdı. Mən də institutun üçüncü kursunda
oxuyurdum. Zamanın çox qarışıq vaxtı idi. Köhnə quru-
luşu dağıtmaq istəyənlər olduğu kimi, saxlamağa çalı-
şanlar da az deyildi. Azadlıq meydanı qaynar qazana
bənzəyirdi. İndi o vaxtdan xeyli keçəndən sonra da mən
bu fikirdəyəm ki, əsas güc bizim tələbələrin üzərinə
düşürdü. Ümumiyyətlə, tələbə əhli gənclikdən gələn bir
coşğunluqla, qızgınlıqla hərəkətə qoşulmuşdu. Hələ
həyatın ağrı-acıları ilə, qayğıları ilə yüklənməmiş düşün-
cəmizə yığdığımız mübarizlik, ixtisasımıza görə sava-
dımız, biliyimiz bizim üçün silah idi. Doğrusunu deyim
ki, İyirmi Yanvardan sonrakı bir il ərzində biz böyük
imperiyaya qarşı nifrətimizi və qəzəbimizi gizlətmirdik.
Hərçənd ki, bəzi müəllimlərimiz hələ də partiya tarixini
öyrətmək inadından dönməmişdi. Amma elə müəllimlə-
rimiz də vardı ki, qiymət kitabçalarımızı dəhlizdə yığıb
hər kəsə özünün müşahidəsinə, təsəvvürünə görə qiymə-
tini yazır, sonra da:-Gedin, yaxamızı bu imperiyadan
qurtarın,-deyirdi.

Laçınla mən bir qrupda oxuyurduq. Yataqxanada
bir otaqda qalırdıq. Bilmirəm, bəlkə, ailə həyatımızdan
gələn dolanışıq, imkan, təbəqə yaxınlığı, ya nə idi, hər
halda bizi bir-birimizə bağlayan tellər çox güclü idi.

Yataqxanaya getmədiyimiz günləri meydanda bir yerdə keçirirdik. Qışdan çıxsaq da hələ soyuq Bakının dənizə əsən, ya da elə dənizdən əsən küləyi sümüklərimizi sızıldadırdı. Kürək-kürəyə söykənib bu nəhəng insan dənizinin içində bədənimizin hərərəti ilə bir-birimizi qoruyurduq.

Neçə il idi ki, Laçın deyirdi ki, səni bizim dağlara qonaq aparacam. Mən də ona təklif etmişdim, bizim tərəflərə gedək. Amma o, inadından dönməmişdi və birinci mənim razılığımı almağa nail olmuşdu. Axır ki, həmin yazağzı Laçingilin rayonuna, rayondan da daha yuxarıda, dağlarda yerləşən kəndlərinə getməli olduq. Bakı-Mincivan qatarı ilə Əkərə stansiyasına gedib, oradan da avtobusla Laçingilin rayonuna yola düşdük. Bir-iki saatdan sonra biz artıq rayon mərkəzində idik. Rayon mərkəzinə çatanda Laçın atasına gəlişimizi xəbər verdi. Mən təkid eləsəm də ki, qoy bilməsinlər, qəfləti gedək, Laçın razılaşmamışdı.

Dolama yollar... dağların belinə kəmərlər kimi dolanan yollar indi də gözlərimin qabağındadır. Aşağıdan baxanda mənə elə gəlirdi ki, bu dağların zirvəsinə doğru az qala pillə-pillə qalxan yollar haradasa qırılacaq və biz yarı yolda qalacağıq. Laçın tez-tez əlini uzadıb aşağıyı göstərirdi:

- Bir bax, hələ bayaqdan bəri yol gəlirik. Cəmi-cümlətanı dörd dolama yol keçmişik.

Həqiqətən də adama elə gəlirdi ki, əlini uzatsan dağın dibinə çatar. İnsanlar dağları yollarla fəth edirlər. Əvvəlcə yolun əzab-əziyyətinə qatlaşır, yolu çəkir, çəkdiqləri yolla zirvələrə qalxır və oradan da üzü aşağı qürurla baxırlar.

Elə bilirəm ki, insan də belədir. Harada, necə qırılacağını düşünmədən, inadla, inamla ömürlərinin zirvələrinə doğru gedirlər. Bu yolu ağılla keçənlər özlərindən sonra gələcək nəsillər üçün sağlam dəyərlər qoyurlar.

Laçının atası orta yaşına çatmış qıvracaq bir kişi idi. Mən onu elə aralıdan görəndə kimi tanıdım. Və mənə elə gəldi ki, o, Laçının yaşca bir az böyümüş şəklidir. Rayon mərkəzindən bizi gətirən «UAZ» maşınının (o vaxt dağ kəndlərinə belə maşınlar taksi kimi işləyirdi) pulunu Laçın verdi. Evə çatana qədər çəkiləcək xərci Laçın hələ Bakıdan hesablamışdı. «UAZ»-ın pulunu verəndə gördüm ki, Bakıdan rayon mərkəzinə qədər gəldiyimiz puldan rayon mərkəzindən kəndə qədər olan məsafənin pulu daha çoxdur. Təəccüblə baxdığımı görəndə Laçın güldü:

- Bəs necə, elə bilirsən dağlarda yaşamaq asandır?

- Yox, demirəm ki, asandır. Amma, burada bir uyğunsuzluq var.

- Uyğunsuzluq olmasaydı daha köhnə hökuməti niyə yıxmağa çalışırdıq. Yetmiş il ərzində bu məsələni so-

vet hökuməti həll edə bilməyib,-Laçın lap bişmiş siyasətçi kimi cavab verdi.

Atasının bizə yaxınlaşdığını görüb söhbətimizi yarımcıq kəsdik. O, əvvəlcə mənimlə görüşdü. Çox isti, lap elə doğma balası kimi məni qucaqladı:

- Xoş gəlmisən, ay bala. Sən də Laçının qardaşısən. Bax bizim bu dağlar sənə peşkəşdir,- dedi. Sonra da Laçınla görüşdü.

Dönüb yoldan bir qədər yuxarıda bulağın başında dayanmış, bizdən bir az böyük olan cavanlara işarə elədi. Nə dediyini başa düşməsəm də, bizə yolu göstərdi:

- Qalxın yuxarı gəlin.

Bulağın başına yığışan, bizi qarşılamaq üçün gəlmiş adamlar Laçınla məni araya aldılar. Mənimlə mehribanlıqla görüşəndən sonra onlardan biri zarafatla məni göstərib dedi:.

- Dostun nə yaxşı ilin-günün bu çağında bu tərəflərə gələ bilib?- Bilmirsiniz, güllə altındayıq?

Başqa birisi yenə Laçına söz atdı:

- Gərək qonağını göz bəbəyin kimi qoruyasan, sağ-salamat Bakıya qaytarasan. Bakılı hara, bu dağlar hara? Gözlə ha, qayalardan ayağı sürüşməsin.

Mən özüm də şəhərli olmadığımı onlara söylədim.

- Düzü, mən kənd uşağı olsam da aran yerində böyümüşəm. Yerimiz düzəngahlıqdır. Muğan ellərindənəm,-həm də etiraf etdim,-Düz deyirsiniz, mən belə dağlar görməmişəm.

Elə bəri başdan sərt qayalara, başı buludlarda itən sıldırım dağlara tərəf baxıb heyrətimi gizlətmədim.

Quzuluq tükü üstündə olan bir toğlunu lap mənim yanıma çəkдилər. Laçının atası qolunu çirmələdi. Bıçağı toğlunun başına çəkəndə aralanmaq istəsəm də, Laçın məni buraxmadı.

- Ə, burda dur, toğlunu sənin ayağına kəsirlər, mənim yox.

Bir qədər sıxılısam, çəkinsəm də Laçınla münasibətimizdən irəli gələn cəsarətimlə onu cavabsız qoymadım:

- Düz deyirsən, hər dəfə sənin gəlişinə bir toğlu kəssələr onda bu dağlarda qoyun-quzu qalmaz.

Bu sözə hamı gülüşdü.

Bulağa endik, bulaq başında qızlar qab-qacağı suya çəkir, bulaqdan bir qədər yuxarıda, yaşıl çəmənli yastanada süfrə salırdılar. Laçın onları bir-bir göstərirdi:

- Anamı gördün, bayaq səninlə görüşdü. Bu, bacımdır, adı Bənövşədir. O da bibim qızı Lalədir. Orta məktəbin axırıncı sinfindədirlər.

Laçınla atası bir qədər qarabəniz, mis rənginə çalsalar da Bənövşə çox göyçək, dürüst və qamətli bir qız idi. Deyərdim ki, anasına çəkib. Amma bir ailənin övladı olduqları elə kənardanca diqqəti çəkirdi. Lalənin isə yanaqları dağ laləsi kimi közərirdi. Kürəyinin arxasına atdığı saçları qoşa hörüyə yığılmışdı. Hələ o vaxtacan kənddə dəbdə olduğundan saçlarını başının ortasından

ayırmışdı. Elə bil başının ortasından bir cığır keçirdi. Amma yanlarından saçının gödək hissəsi alnında və yanaqlarının yanında qıvrılıb cığa yaratmışdı. Bu da ona ayrıca bir gözəllik verirdi.

Biz bulağa yaxınlaşanda qızlar əl saxlayıb kənara çəkildilər. Lalə:

-Xoş gəlmisiniz,-dedi.

İlahi, qızın bir-birinə yapışmış dodaqları açılarda elə bil ki, qönçəsi çat vermiş qızılgül idi, gözümü oxşadı. Hələ o vaxtdan illər keçsə də, onun «xoş gəlmisiniz» sözlərini dediyi zaman aldığı görkəm gözümün qabağındadır.

Turşsuyun üstündə gün əyilənəcən qaldıq. Arada Laçınla mən meşə dolayısı ilə gəzintiyə çıxdıq. Ancaq Lalə elə bil ki, gözlərimin qabağında idi. Haraya gedirdimsə onu görürdüm. Bu, nə idi? Hansı hiss idi birdən-birə məni çulğamışdı?

- Qızlar orta məktəbin axırıncı sinfində oxuyurlar. Bu il ali məktəbə sənəd verəcəklər,- deyə Laçın dilləndi:

- Gələn il üçün gərək qızlara indidən ev axtaraq.

Laçın deyəsən doğrudan-doğruya elə indidən qayğılanırdı. Zarafat deyil, biz üçüncü kursu bitirirdik. Hələ bir il oxuyacaqdıq. Lalənin ali məktəbə qəbulu mümkün olsaydı, o vaxt dediyimiz kimi, tələbə yoldaşı olacaqdıq.

Beş gün dağlarda Laçingilin qonağı oldum. Laçının anasının tələbi ilə biz hər gün yuxudan tez dururduq. Sə-

hərin gözü açılmamış Səlimə xala biz yatan otağa daxil olur, Laçını haylayırdı:

-Dur, səhər-səhər ayağınız çöl-çəməninin şəhinə dəysin, bir bulağa enin, üzünüzə dağ suyu vurun.

Biz nə qədər tez qalxsaq da Bənövşəni də, Laləni də bizdən tez oyanmış görürdük. Onlar çəpər qonşusu idilər.

Tüstülənən samovar, həyətdəki ağacın altındakı stolun üstünə düzülmüş qaymaq, bal, pendir bizi gözləyirdi. Biz süfrə başına keçənə qədər heç kim stola yaxınlaşmırdı. Ağ süfrə dəsmalı yeməklərin üstündən götürülmürdü. Yeməkdən sonra ailə üzvlərinin hərəsi bir işin dalınca gedirdi. Az müddət də olsa, qızlarla birgə qalırdıq. Mənə elə gəlirdi ki, bir qədər hürkək olan Lalə artıq qəlbimdə yanan alovlardan xəbərdardı. Dərslərinə dair verdiyim suallara da üzünü yana tutub cavab verirdi. Bu zaman onun qırmızı yanağının bir az da allandığını hiss edirdim. Qəlbimdə bir işıq alovlanmışdı. Nədənsə mənə elə gəlirdi ki, Lalə elə bu il ali məktəbə qəbul olunacaq. Və mən də artıq ruhumu ovsunlamış hisslərimi, duyğularımı ona Bakıda açmağa biləcəyəm.

Yola düşmək vaxtı gəldi. Onunla necə görüşüb ayrılma-cağımı bilmirdim. Laçingilin yaxşı bağ-bağçası vardı. Dəmir tor çəkilmiş çəpərin içəri üzündə cərgə ilə ağ-qırmızı qızılgüllər əkilmişdi. Laçın mənə güllərin yanına apardı:

- Gəl bu güllərdən bir neçəsin dərib özümüzə Bakıya aparaq. Bizə inanmayacaqlar, ancaq qoy inansınlar. Bunlar soyuğa davamlı sortlardır. Atam aşağılardan gətirib əkib. Bir bizim həyatımızdadır, bir də bibimğilin həyatində.

Laçın bir neçə gülü saplağı uzun olmaqla qayçıladı. Qönçələr yarımacılmış vəziyyətdə idi. Gülləri mən götürdüm. Bu vaxt Lalə də öz həyətlərindən bir neçə qızıl-gül qönçəsi gətirdi. Mən əlimi ona uzatdım. Bu, vida görüşü idi. Ancaq gələcəyə ümidli görüş. Lalə dərdiyi gülləri mənə verdi. Onları qucağımda tutduğum güllərin üstünə qoydum. Bir anlığa mənə elə gəldi ki, güllər hərərlə öpüşdülər. Sevgi ilə qucaqlaşdılar. Sanki dağların o üzündən gələn mərmə və top səsləri də güllərin öpüşü zamanı susdu. Dünya-aləm sükuta qər q oldu.

Hərdən gözümlə Lalənin verdiyi gülləri oxşamaq istəyirdim. Lap bir-birindən ayıraraq baxmaq istəyirdim. Elə bil ki, güllər canlı idi, bir-birinə sarmaşmışdı, ayrılmaq istəmirdilər.

Biz Bakıya qayıtdıq. Yaxın günlərdə öz rayonumuza gedən kimi anama hər şeyi danışacaqdım. Elə hey mənə danlayıb deyirdilər ki, nə oldu, yaşın keçir, institutu qurtarmağına az qalıb, bir qız seçmədin? Mən də deyirdim ki, siz nə hayda, dünya nə hayda? Görmürsünüz dünya dağılır? Onda bilmirdim ki, sevgi bu dünya zəlzələlərinin hamısından güclüdür.

Mitinqlərdə də, odlu-alovlu mübahisələrdə də Lalə həmişə yanımda idi. Onun mənə dikilmiş nəzərlərini hər yerdə üzərimdə hiss edirdim. Baxışlarının söylədikləri mənim üçün dünyanın ən pozulmaz qanunu, yaddaş kitabı idi.

On beş gün keçmiş bəd xəbər ürəyimi param-parça etdi; Rayon işğal olunub. Laçın həmin gün dərsə gəlməmişdi. Mitinqdə də görmədim. Yataqxanaya qaçdım, orada da yox idi.

Özümə yer tapa bilmirdim. Hələ heç nə bilməsəm də, ürəyimdə bəxtimi lənətləyirdim. Kim inanır-inanmır, özü bilər, mənə elə gəlirdi ki, pis bir xəbər eşidəcəyəm.

Laçın bir həftədən sonra qayıtdı. Üz-gözünü tük basmışdı. Onu institutun dəhlizində görəndə kimi üstünə yüyürdüm. Məni görəndə hönkür-hönkür ağladı.

- Danış, nə var, nə yox? - Onun çiyinlərindən tutub silkələdim.

Handan-hana, boğula-boğula, güclə bunları deyə bildi:

- Kəndin qız-gəlinlərini yük maşınlarına yığaraq bir qədər qabaqca yola salıblar. Erməni quldurları maşının kənddən çıxdığını görüb. Dolamadan keçəndə qrad mərmisi ilə vurublar. Partlayışdan sonra sağ qalan olmayıb.

Dilim qurumuşdu, dodaqlarım tər pən mirdi. Gücbəla ilə Laçının başını əllərimlə tutub gözlərinə baxdım. "Lalə də", demək istəyirdim. Ancaq deyə bilmirdim.

Laçın başını yavaşca tərətədi. Bildim ki, o, mənim nəyi soruşacağıma cavab verir...

İndi də hərdən tələbə yoldaşlarımla görüşüb keçmiş xatirələri yada salırıq. Söhbət işğaldan düşəndə yadıma Lalə, onun qucağında böyüdüüyü dağlar düşür, ürəyimdən qara qanlar axır.

Bağçamızda çoxlu qızılgül kolları əkmışəm. Hərdən yarıaçılmış qönçələrdən yığıb iki əlimlə üzümə, gözümə sürtürəm.

Güllərin «öpüşü» isə heç yadımdan çıxmır.

GÜNAHMI, SAVABMI?...

II Dünya müharibəsinin qızgın çağları idi. Balaca bir kənddə, balaca bir evdə ana-bala baş-başa verib dolanırdı. Evin başpapaqlısı qanlı-qadalı müharibədə canı bahasına vuruşurdu. Böyük Vətən adlandırılan Ru-siya torpaqları uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi gedirdi. Sağ qalmaq, müharibədən salamat qayıtmaq hər kəsə nəsih olmurdu.

Müharibədən gələn qara xəbərlər kənddə demək olar ki, bütün qapıları döyürdü. Ana-bala gözlərində qorxu, həsrət gecəni gündüzə qatır, biri ər yolu, o biri ata yolu gözləyirdilər. Yaşamaq lazım idi. Yaşamaq üçün çörək tapmaq lazım idi. Çörək tapmaq üçün çalışmaq, durub-dayanmadan, dincəlmədən, yatmadan işləmək, yenə də işləmək lazım idi. Bu, müharibə illərinin yazılmamış qanunlarından idi. Kişilər cəbhədə idilər. Kolxozun bütün işləri arvadların, uşaqların, qocaların incə, zərif və zəif çiyinlərində bərqərar olmuşdu.

Ana-bala da o birilər kimi işləyir, müharibədə vuruşan əsərlər üçün yavanlıq, pal-paltar göndərirdilər.

Balaca Yunusun anası gecə-gündüz kolxoz tarla-larında işləsə də, o, məktəbindən bir gün də olsa qalmır, dərslərini əla oxuyurdu. Anası Güləbatın «staxanovçu» idi, qoçaq idi, kolxozun hər işində birinci idi. Odur ki, onun əməkünü həmişə bol olurdu, evindən taxıl əksik

olmurdu. Ana vaxt tapan kimi evinə qaçır, sac asıb xamralı bişirirdi. Axırda isə oğlunun xoşladığı xamralı çörəyindən dərin cama doğrayır, içinə nehrə yağı qatıb isti çörəkdə əzir və oğluna döyməc düzəldirdi. Oğlu döyməc dürməyini ləzzətlə dişləyib yoldaşlarının yanına qaçırdı. Atalar düz deyib: Uşaq atadan yox, anadan yetim qalar. Balaca Yunus atasız olduğunu hiss etməzdi. Anası ona həm ata, həm ana idi. Anası evdə qalanda o, özünü çox bəxtəvər sanır, gecə onun isti qucağına sığınaraq şirin yuxuya gedirdi. Yuxuda dadlı-duzlu, rəngli yuxular görürdü. Gördüyü yuxularının hamısı bir sonluqla qurtarırdı: onu anasından zorla ayırıb göylərə aparırlar. O, göydə xeyli qanad çalır, aşağılara, anasının yanına qayıtmaq istəyir, ancaq ona imkan vermirlər. Hər dəfə də yuxunun təsirindən hövlanak oyanır, gördüyü yuxusunu anasına danışır, cavab üçün gözlərini onun ağzına dikirdi. Anası ona təskinlik verib deyirdi: “Nə gözəl yuxu görübsən, dərdin alım. Sən oxuyacaqsan, böyük adam olacaqsan. Yuxuda gəzdiyən göylər o deməkdir ki, sən vəzifə sahibi olacaqsan, yuxarılarda oturacaqsan. Ona görə də dərslərini yaxşı oxumalısan“. Ana oğlunun gözlərindən öpür, onu sinəsinə çəkib başını tumarlayır, gözləri isə ixtiyarsız yol çəkirdi.

Yunus sevincək yerindən qalxar, səhər çayını çörəyini yeyər, yoldaşlarına qoşulub məktəbə tələsərdi. İllər beləcə bir-birini qovurdu. Yunis məktəbi bitirib əsgəri xidmətə yola düşdü. Fikirləşdi ki, əsgəri xidmə-

tini başa vurduqdan sonra sənədlərini hazırlayıb universitetin riyaziyyat fakültəsinə verər. Axı, o, məktəbin ən güclü riyaziyyatçı şagirdi idi.

Üç illik əsgəri xidmət başa çatdı. Yunus doğma kəndinə qayıtdı. Bir az dincəlməyi qərara aldı. Onsuz da bu il universitetə gedə bilməyəcək. Hələlik işləyər, yayda qəbul üçün Bakıya gedər.

O, kənddə işə düzəldi. Səhərlər yuxudan durub səhər yeməyi yeyər, anasının günorta üçün düzəltdiyi boxçasını da götürüb işə gedərdi. Yaman sürücülük həvəsində idi. Maaşı ancaq velosiped almağa çatırdı. Özü üçün bir velosiped də almışdı. Hər gün «ceyran» adlandırdığı velosipedinə oturub kəndin kənarında yerləşən iş yerinə gedirdi.

Yolu kəndin ortasından keçirdi. Bir dəfə gözü qonşu həyətdə, tut ağacının altında salınmış palazın üstündə oturub kitab oxuyan qıza sataşdı. Bu hal bir neçə dəfə təkrar olundu. Qonşu qızın adını da öyrənmişdi-Sona. Sona orta məktəbdə oxuyurdu. Yunus ona vurulmuşdu, gecəsi-gündüzü yox idi. Oxumaq, qəbul imtahanlarına hazırlaşmaq da yaddan çıxmışdı. Onun yerinə Sona ilə danışmaq, kəlmə kəsmək istəyindən əl çəkə bilmirdi. Sevgisini ona bildirəndə Sona oxumaq istəyini dedi. Yunusun sevgisi o qədər çılğın idi ki, sevdiyi qızın istəyi ilə hesablaşmadı. Vaxtsız gəlmiş sevgi onu da, Sonanı da ali təhsil almağa qoymadı.

...Toylarının onuncu ildönümündə beşinci uşaqları doğuldu. Böyük arzularla, ümidlərlə yaşayan gənc oğlan və gənc qız həyat burulğanında çabalamağa başladılar; beş uşağı saxlamaq üçün hər işə getdilər. Çalışdılar, durmadan işlədilər, uşaqları böyütdülər. Oxuyub müəllim olmaq arzuları həmişəlik olaraq ürəklərinin dərinliklərinə gömüldü.

1988-ci il hadisələri başladı. Mənfur qonşularımız olan ermənilərin xəstə təxəyyüllərindəki dənizdən-dənizə olan torpaqları Ermənistana qatmaqla «Böyük Ermənistan» yaratmaq arzuları yenidən baş qaldırdı. Keçmiş sovet məkanını nümayiş, tətil dalğaları bürüdü. SSRİ təməmindən laxladı. SSRİ-nin tərkibindəki respublikalar azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə başladı. Sovet imperiyasına son qoyuldu. Hər yerdə nizamsızlıq, anarxiya hökm sürürdü. Ölkə xaos içində idi. 70 il davam edən Sovet imperiyasının Zaqafqaziyada yerləşən ən böyük hərbi bazası yüksək hərbi rütbəli zabitlər tərəfindən satılmağa başlandı. Ən çox silah-sursat ermənilərə satıldı-özü də yüksək məbləğlərə. Öz işlərini ört-basdır etmək istəyən hərbiçi generallar talan edilib satılmış silah bazasını partlatmaq qərarına gəldilər. Qəddar hərbiçilərin bu əməli sayəsində bir çox kəndlər zərər çəkdi. İnsanlar maddi zərərdən çox, mənəvi zərbəyə sinə gərməli oldular. Neçə ailə gözüyaşlı qaldı. Çoxlu sayda insan məhv oldu. Evlər uçdu, həyətlər dağıldı. Adamlar arasına qorxu, vahimə düşdü. Hamı qaçıb canını qurtar-

mağa çalışırdı. Bazadan «uçan» raket başlıqları yerə düşərək partlayırdı. Bunun nəticəsində nə qədər insan şikəst oldu.

...Ölənlərdən biri də Yunusun böyük oğlu, ilk nübarı, 39 yaşlı İsa idi. İsa nənə-babasının sevimli nəvəsi idi. Məktəb illəri müəllimlərinin, böyüyəndən sonra kəndin sevimlisi oldu. İsa kəndin hər işinə yarayırdı. Hamının qardaşı, oğlu idi. İsanın ölümü kəndin faciəsi idi. Hamı ona yas saxladı.

Yunusun ürəyinin telləri qırıldı, yandı, külə döndü, beli ikiqat əyildi, üz-gözünü saqqal basdı. Oğlunun faciəli ölümü onun ömrünü, həyatını on il geri atdı. O gündən ağır xəstəliyə düşərək oldu. Oğlunun ətrini nəvələrindən almaqla kədərini ovutmaq istədi. Bu, o istək, o murad olmadı. Dərdini içinə saldı, təkbaşına çəkdi, heç kimə demədən, heç kimə şikayətlənmədən. Dərd onun içini ac yalquzaq kimi diddi, dağıtdı, sonra yatağa saldı.

...Ahıl yaşlı oğlu qapıdan çıxıb harasa getmək istəyəndə ana arxadan onu çağırır, geri dönməsi üçün ona yalvarırdı. Oğul məcbur olub geri qayıdırdı. Ana onu danlayırdı:

- Ay bala, əynini qalın elə, görmürsən, şaxta adamı kəsir, soyuqlayarsan axı?!

- Ana, əynim qalıdır, üşümürəm.

- Yox, üstən də paltonu gey, canın isti olsun.

Oğul istəməsə də, ananın sözünü yerə salmır, kostyumunun üstündən bir şey geyinib çıxır.

Nəvələri ana-balanın söhbətini eşidib gülüşürlər:

- Ata, sən bizə deyirsən əyninizi geyinin, ana da sənə. Nə qəribədir?!

- Qəribə heç nə yoxdur, a qızım. Siz mənim uşağımınsınız, mən də onun.

Bəzən elə olurdu ki, yemək zamanı ana qabağındakı yeməyin yararlı tikələrini oğlunun boşqabına qoyurdu. Oğlu etiraz eləsə də ananın qəlbini sındırmır, onun verdiyi tikələri yeyirdi. Ana cibində gizlətdiyi konfeti də saxlayıb ona verirdi.

Ana elə zənn edirdi ki, oğlu hələ də balaca, dəcəl Yunusdur.

Ana Yunusunun üstündə əsirdi...

...Ana iki il idi ki, yatağa düşmüşdü. Özü yataq xəstəsi ola-ola özündən beş yüz kilometr uzaqda yaşayan oğluna xəyalən yalvarıb-yaxarır, ondan sağalıb ayağa durmağını xahiş edir. Ana xəstə oğluna gah bayatı deyir, gah tırnqı çalır, onu ovundurmaq istəyirdi. Oğlu isə onu eşitmirdi. Ancaq fikri-xəyalı yetmiş il bir yerdə, bir damın altında yaşadığı anasının yanında idi. Ananın bu il yüz yaşı tamam olurdu. Bu münasibətlə Azərbaycan Televiziyasının birinci kanalı uzunömürlülər silsiləsindən televiziya filmi çəkmişdi. İki ilin hicranını yaşayan oğul anasını televiziya ekranında görmüş, özünü saxlaya bilməyib ağlamışdı. Veriliş bitəndən sonra üzünü yanında oturmuş arvadına tutub demişdi: «Anama bir şey olsa, özümü öldürərəm».

...Ana yataqda oğluna dua edir, Allahdan ona can sağlığı diləyir: «Ay Allah, sən ona rəhm et, ona qıyma, mənim cənazəm onun çiyində getsin. Oğluma bir şey olsa məni də öldür. Ancaq elə et ki, mən ondan qabaq ölüm, oğul dağını görməyim».

Ağzı dualı ananın öz dərdi yadından çıxıb, oğul dərdi çəkirdi. Yuxuda olanda belə, oğlu Yunusla danışırdı. Yuxudan duranda evini-eşiyini, oğlunu istəyirdi. Hərdən də belə bir bayatı çağırırdı:

Arım var, arxanam var,

Gorum var, gorxanam var.

Öləydim öz evimdə,

Barım var, barxanam var.

Ana baladan xəbərsiz, bala anadan xəbərsiz ikisi də göz görə-görə əriyirdi. Onların yetmiş illik birgə keçən həyat telləri iki il idi ki, qırılmışdı. Onların ana-bala məhəbbəti dönüb dost-musaib, bacı-qardaş, həmyaşlı, həmfikir məhəbbətinə çevrilmişdi. Onların məhəbbəti ilahi eşq kimi göylərə yüksəlmişdi. Hər ikisi bu məhəbbətin oduna yanır, şam kimi əriyirdi.

Oğul can üstədir, onun oğul-uşaqları, bacısı onun başının üstünü kəsdirub durmuşdular. Xıssın-xıssın, kirmişcə ağlayırdılar. Ananın isə oğlundan xəbəri yox idi. Bilmirdi ki, həyatının bəzəyi, mənası olan oğlu ağır, gəder-gəlməz yoldadır. Qohumların hamısı buradadır, bir-cə sevimli anasından başqa. Ananı aldadıb kəndə getmişdilər, guya qohum toyuna gedirlər. Ananın heç ağı-

na da gəlməz ki, sevimli oğlu gözlərini bu dünyaya əbədi yummaq üzrədir.

... Ana gecədən xeyli keçmiş yuxuya getdi. Yuxusunu qarışdırdı, qəribə yuxu gördü. Yuxunu o qədər aydın görmüşdü ki, onun təsirindən hövlanak ayıldı, gözlərini dolandıraraq pəncərədən çölə baxdı. Hələ qaralıq idi, səhərin açılmasına xeyli vardı. Yanındakı çarpayıda yatan Nərgizə tərəf boylandı. Onun qalxmasını gözləyə bilməyib onu səslədi. Səsə Nərgiz oyandı və ayağa qalxıb ananın yanına gəldi, soruşdu:

- Hə, ana, nə istəyirsən, nə olub?

Ana qırıq-qırıq cavab verdi:

- Heç... yuxuda Yunusu gördüm. Əyninə ağ parçadan kostyum geyinmişdi. Gördüm ki, anası ölmüş top oynayır. Axı, sən bəlkə də bilmirsən, anası kor qalmış futbol oynamağı xoşlayırdı. İndə də gördüm futbol oynayır, top gəldi, mənim üzümə dəydi, üzümdə partladı. Buna da o, bərkdən güldü. Nənəsi ölmüş İsa da kənarda durub atasının oynuna tamaşa edirdi. O, əyninə təptəzə kostyum geyinmiş, başına qulaqlı papaq qoymuşdu. Mə-lul-müşkül kənardə dayanıb atasını gözləyirdi. Onun atasına zillənmiş gözləri yol çəkirdi. Elə bu dəmdə qonşu Abbas (Allah ona rəhmət eləsin!) gəlib çıxdı və Yunusa üzünü tutub bərkdən dedi:

- Ay Yunus, gəl çıx da. Bayaqdan səni gözləyirik axı. Çıxaq gedək, işimiz-gücümüz töküldü qaldı.

Ana fikrini toplayıb yenidən dilləndi:

- Mən Yunusun qolundan tutmaq istəyəndə yuxudan ayıldım... Allah xeyrə calasın, bu nə yuxu idi, mən gördüm. Tez səhər açılsaydı, bir kəndlə danışardın, görək nə var, nə yox? Yunus nə təhərdir?

Nərgiz yaşarmış gözlərini silib «yaxşı» dedi.

Oğul isə anadan xəbərsiz can verirdi. Artıq molla da gəlmişdi. Dəfn mərasiminə hazırlıq gedirdi. Qəbristanlıqda qəbir yeri müəyyən olunmuşdu. Ana oğlunun həsrətlə yol çəkən gözlərini görmürdü. Oğlunun gözləri yarıyumulu idi. Kəndin ağsaqqallarından biri məsləhət gördü ki, ananın şəklini oğlunun sinəsi üstünə qoysunlar. Ananın şəklini sinəsi üstündə hiss edən oğul əbədi olaraq gözlərini bu dünyaya yumdu. Axşam saat beş idi.

...Ana axşamçağı yatağında mürgüləmişdi. Yuxudan səksəkəli oyandı. Ətrafına baxıb döyükdü. Bir anlıq gördüyü yuxudanmı, xəstəlikdənmi nədənsə halı pozuldu. Urəyi sancdı, qulaqları güyüldədi. Bir xeyli susub durdu. Yenidən uzandı, bu dəfə üzünü divara tərəf çevirdi. O, axşam yeməyindən imtina etdi.

Ananın qızı, nəvələri oğlunun yeddisini verib qayıtmışdılar. Ana onları görəndə kimi yerindən dikəldi, nigaran baxışlarla onları süzdü, oğlunu xəbər aldı. Qızlar ananı aldadaaraq «oğlun lap yaxşıdır», dedilər. Ana oğlundan daha çox xəbər tutmaq istədi: «Danışa bilirmi, yeriyə bilirmi?» Qızlar boğazlarına tıxanmış qəhəri gücbəla ilə udaraq «hər şey yaxşıdır» dedilər. Ana inandı. Toyu xəbər aldı:

-Toy necə keçdi? Kimlər iştirak edirdi?

-Hamı- deyə qızlardan biri dilləndi.

Onlar yalan danışmırdılar. Bütün qohum-əqrəba ilə görüşmüşdülər. Ən ucqar yerdə yaşayan qohumlar da yasa gəlmişdi. İllərlə bir-birini görə bilməyən qohumlar yasda görüşürdülər. Qohumların görüşməsinə ana ürək-dən sevindi. Həmişə dediyi sözləri təkrar etdi:

-Qohumun pisinə də, yaxşısına da qurban olum. Bir-birinizə gedin, gəlin, yoxlayın, bir-birinizi unutmayın.

Ana «toyun» yaxşı keçməsinə sevinməyə də həmin gündən halı dəyişdi. Yeməyi azaldı, iştahası kəsildi. Hər gün qızına, nəvələrinə deyirdi ki, kəndə zəng çalın, hal-əhval tutun, yuxumu qarışdırmışam.

Bir gün qızı çaşaraq anaya dedi ki, zəng etdim, Yunusla danışdım, sənə salam göndərdi. Ana yerindən dikəldi:

-Necə, nə dedin? Yunus danışır, dili açılıb?

Qız bilmədi nə desin. Yalanını ört-basdır etməyə çalışdı:

-Belə də, bir təhər başa düşdüm ki, səni soruşur.

Qız sözünü qurtarar-qurtarmaz otaqdan çıxmağa çalışdı. Anası onu çağırırsa da, özünü eşitməzliyə qoyub geri dönmədi. Seyvanda taxtın üstündə oturdu, dizlərini qucaqladı, kövrəldi: "Zavallı ana, haradan biləsən ki, istəklilə övladının ölümünün bu gün bir ayı tamam olur. Ayağına tikan batanda dözmürdün, bu acı xəbərə heç

dözməzsən. Bu bəd xəbəri sənə necə verim. O da beləydi. O da heç vaxt sənə pis xəbərinə dözməzdi"... Keçən günləri yada saldı...

...Ana təzəcə yatağa düşmüşdü. Oğlu ananın yıxılıb yatağa düşdüyünü eşitdi, hönkürüb ağladı. Axşamı birtəhər gözlədi, Bakıya gedən qatara bilet alıb anasının yanına tələsdə. Evə qalxan pilləkənləri zorla qalxdı, xəstəlik öz işini görürdü. Qapını bacısı açdı.

- Anama nə olub, niyə yıxıldı?

Bacı dillənmədi, kənara çəkilib qardaşına yol verdi. Oğul birbaşa ananın yanına gəldi, yatağının yanında diz üstə çökdü, əyilib onu qucaqladı. Ana-bala bir-birilərini duz kimi yalamağa başladılar. Oğul anasının bu yatışına dözəmmirdi. Gözünün yaşını töküdü. Ana heç vaxt xəstələnməzdi. Özü demişkən "Nikolay" yağı" yemişdi. Dağda-bağda gəzib dolanmışdı. Yediyi-içdiyi saf, təmiz və təzə olurdu. Ürəyi, həkimlərin dediyinə görə cavan qız uşağının ürəyi kimi idi. Daxili orqanları sağlam idi. Xəstəlik nə olduğunu bilməzdi. Uşaqlarına həmişə deyirdi:

-Sağlamlıqda özümə oxşayın.

Ananın qızı bir tərəfdə boynunu büküb ana-balanın həsrətli görüşünə tamaşa edirdi. Qız ürəkdağlayan bu mənzərədən ixtiyarsız axan göz yaşlarını belə silmirdi.

Oğul ağlayır, ananı öpüslərə qərq edirdi. Ana xasiyyətcə həlim olsa da, çox dözümlü və təmkinli idi. İçində bahar buludu kimi dolsa da, gözləri heç nəmçi-

məmişdi də. Oğluna ürək-dirək verir, onu səbirli olmağa çağırırdı:

- Yunus, ağlama, ağlamaq olmaz. Kişi ağlamaz, kişi mərd olar, dözümlü olar. Mən həyatın hər üzünü görmüşəm. Bu da mənim axırcı müsibətimdir. Özünü ələ al. De görüm, özün necəsən? Həkimlər nə deyir? Uşaqlar dərmanını vaxtlı-vaxtında alırlarmı?

Oğul ananı eşitsə də ona cavab verə bilmir. Hönkür-hönkür ağlayırdı. Ana ona gah öyüd-nəsihət verir, alından öpür, gah da onu ovundurmağa çalışırdı.

Nərgiz bunları yada saldıqca içində göyür-göyür göynəyirdi...

Bu vüsəl onların axırcı vüsəli oldu. Bu görüşdən iki il sonra onlar əbədi ayrılısalar da, o biri dünyada yenedən qovuşdular.

...Ananın halı gah yaxşılaşırdı, gah da pisləşirdi. Oğlunun həyatdan getməsinin üç ayına az qalmışdı. Ana hey «Yunus, Yunus» deyə pıçıldaırdı. Birdən onun bədənini soyuq tər basdı. Puçur-puçur tər dənələri yanığından boğazına doğru axmağa başladı. Bir anın içində gözlərinin altı qançır bağladı. Dodaqları gömgöy göyərdi. Gözlərini geniş açıb ətrafına baxdı, xırıldamağa başladı. Gözləri az qala hədəqəsindən çıxacaqdı. Tez-tez başını sağa-sola döndərərək gözlərilə kimisə axtarırdı. Bir az keçmiş əlləri də hərəkətə gəldi. Sanki sinəsində kimsə oturmuşdu. Əllərini sinəsinə tərəf uzadıb elə bil kimisə qovmaq istəyirdi. Hərəkət etdiyindən bədəni tər

suya batmışdı. QIZI, nəvələri ətrafında idi. QIZI yavaşca soruşdu:

- Ana, niyə belə edirsən? Nə istəyirsən, kimi istəyirsən?

QIZIN məqsədi vardı. Bilmək istəyirdi görsün, ananın sevimli oğlunun ölümü ona ayan olubmu? Ana isə cavab vermir, canıyla (ya Əzrayilla?) əlləşir, xırıldaırdı, əl-qol atırdı. QIZI sualını tez-tez, ancaq, yavaşcadan təkrarlayırdı. Nəvələr nənənin bu halına dözmədilər, bərkdən ağlaşdılar. Onların ata yaraları hələ qaysaq bağlamamışdı. Ən çox da onları yandıran atalarının ölümündən nənənin bixəbər olması idi.

Nəvələrin qışqırıq səsindən ana deyikdi, baxışları bir nöqtəyə ilişib qaldı, xırıltısı kəsildi. Gözlərini yavaş-yavaş ağlaşan nəvələrinə çevirdi. Dili tutulmuşdu, danışa bilmirdi. Nəvələr yavaşca ananın qulağına tərəf əyilib soruşdu:

- Ana, kimi istəyirsən? Olmaya Yunusu istəyirsən?

Ana başını buladı. Dili dolaşa-dolaşa güclə eşidləcək səslə inildədi:

- İsamı, Musamı...

Musa onun kiçik oğlu idi. O, idmançı idi, çoxlu sayda diplomları var idi. Güləş üzrə usta adını almışdı. Onu tanıyanlar ona Musa pəhləvan deyirdilər. Cavan yaşlarında-ömrünün iyirmi beşinci baharında məşq zamanı aldığı zədədən dünyasını dəyişmişdi. İndi ana sevimli oğlu Yunusu yox, İsamı-Musamı istəyirdi.

Ananın tənliməsindən, ölümlə mübarizəsindən bir saata yaxın vaxt keçdi, gözlənilmədən sakitləşdi. Ana həyata qayıtmış, üzünün rəngi özünə gəlmiş, yanaqları allanmışdı. Axşama yaxın yemək istədi. Bu dəfə o, həmişəkəndən fərqli olaraq çox yedi. Qızını, kürəkənini və nəvələrini yanına çağıraraq öyüd-nəsihət verdi:

- Mən bu gün ölməliydim. Yuxumu da görmüşdüm. Yuxuda gördüm ki, qaynım bizə gəlib, tez yanına getdim: "Nə yaxşı gəldin, məni də apar". O, etiraz edib dedi ki, gəlməyinə gəlmişəm, bu dəfə Yunusu aparacam, sonra da səni. Ancaq, səni, hazırlaş, bir azdan gəlib aparacağam. Bunu deyib getdi. Mən gedirdim, siz qoymadınız. Onlar göylərdən gəlmişdi, qolumdan tutub aparırdılar. Siz qara-qışqırıq saldınız, onlar da getdilər.

Ana uşaqları ilə bir xeyli danışdı-vəsiyyətini edirmiş. Gecəni çox rahat yatdı. Xəstə düşəndən belə yatdığı olmamışdı. Yəqin gündüz çox çabaladığından yorğun düşmüşdü.

Səhər tezdən Nərgiz ananın səsinə yuxudan oyandı.

- Ay bala, ay Nərgiz, bu nə vaxtın yatmağıdır, dur mənə çaydan-çörəkdən ver, acmışam.

Nərgiz tez ayağa qalxıb saata baxdı-yəddi idi. O, ananı yedizdirdi. Ana yerinə uzandı, onu möhkəm yuxu tutdu, üç saata yaxın sakitcə yatdı. Birdən onu sanki kimsə tərpedib oyatdı. Qızını və Nərgizi yanına çağırıldı. Güclə eşidiləcək səslə onlara dedi:

- Oturun, sakitcə mənə qulaq asın.

Qızlar dinməz-söyləməz ananın sözlərinə əməl etdilər.

Ana gözlərini dolandıraraq qızların üzündə saxladı:

- Mən bu gün öləcəyəm. Onlar yenə gəlmişdilər, gecə yuxuda mənə dedilər. Məni diqqətlə dinləyin. Dü-nənki kimi çığır-bağır salmayın, onunla mənə yaxşılıq yox, pislik edirsiniz, məni ölməyə qoymayırsınız, can-bəsər edirsiniz. Sizdən bircə xahişim var; məni ağlamayın. Mən günümü görüb, dövrənimi sürmüşəm. Mən yaşda meşədə heç palıd ağacı da yoxdur. Məni deyə-gülə aparıb balalarımın yanında basdırarsınız. Bircə bayatı çağırın, deyin ki, İsa-Musa yaralı anam lay-lay. Ehsanına da ətnən halva verin.

Ana nə yesə iştahla yeyərdi, yaxşı xörəklər, özü demişkən "yağlı-buğlu" yeməkləri sevərdi. Qapısına gələnə, yoldan ötənə yedizdirməmiş buraxmazdı. Hər adamın da yeməyini, səliqəsini bəyənmişdi.

Ana sözlərinə bir az ara verib dedi:

- İndi durun hazırlaşın, ancaq məni buraxmayın, tez-tez yoxlayın. Qızım, mənə bir stəkan soyuq su ver, ürəyim yandı.

Nərgiz göz yaşlarını silərək soyuducudan su gətirdi. Ana onu axıracan içdi.

- İndi də məni böyrüstə döndərin.

Qızlar onun istəyini yerinə yetirdilər.

Ana əllərini qoşalaşdırıb yastığın üstə qoydu, üzünü əllərinə söykədi və dərin yuxuya getdi. Dodaqla-

rından bir kəlmə söz çıxdı: “İsamın-Musamın yanına gedirəm“. Yarım saatdan sonra ananın nəfəsi kəsildi. Necə yatmışdısa eləcə də canını tapşırırdı. Quş kimi uçdu ana. Üzündə sual dolu bir ifadə əmələ gəlmişdi.

Nə yaxşı ki, nəvəsi, indi evin ağsaqqalı olacaq Zöhrab nənəsini yoxlamaq üçün Bakıya gəlmişdi. Onun içəri girməyilə ananın canını tapşırmağı bir oldu. Ana sanki oğlunun gəldiyini hiss etdi, arxayınılıqla əbədi dünyaya, əzizlərinin yanına köçdü.

Yunus həmişə deyirdi:

-Məni öləndə anamın qəbrinin aşağısında basdırın, qəbrimi elə qazın ki, anamdan uzaq düşməyim.

Ana deyirdi ki, qəbrimi elə qazın ki, oğluma yanınızda yer olsun.

Hər ikisinin istəyi yerinə yetmişdi.

Oğul ananın ayaqları altında əbədi yatırdı. Peyğəmbərimiz Məhəmməd (ə.s) deyib: «Cənnət anaların ayağı altındadır».

Ana ilə oğlu bir-birinə belə möhkəm tellərlə ana-övlad məhəbbətiylə yanaşı müharibənin vurduğu ağrılar, acılar bağladı. Yunus uşaq yaşlarında müharibənin ağır yükünü çiyinlərinə götürdü, gəlin anasıyla birlikdə yetim qalmış bacı-qardaşlarını böyütdü, anasının qeyrət dağarcığı oldu, uşaq ömrü yaşamadı. O zaman gözünü açıb ətrafına baxmaq ona nəsib oldu ki, kişisiz qalmış evin kişisidir, dərk elədi ki, anası onun həm uşaqlıq dostu, həm cavanlıq dostu, həm də anasıdır, həm də bala-

larının nənəsidir-həyatının mənasıdır. Ona görə də ömrü boyu üstündə əsdi. Ölüm ayağında da yanında əbədi olmasını istədi...

Heç kim bilmədi ki, qanlı-qadalı müharibələrə nifrət Yunusun ürəyində, qəlbində kök atdı. Çünki müharibə onun kimi çox uşaqları yetim qoydu, çiyinlərinə ağır yük verdi, dul qalmış ana, sahibsiz qalmış bacı qeyrətini çəkməyə məcbur etdi. Yunus o uşaqlardan oldu ki, müharibə onu əyə bilmədi. Qəlbində nifrət bəslədiyi müharibənin acığına Yunus dağ ürəkli anasına sağlığında olduğu kimi, öləndən sonra da hayan olmağı borc bildi.

Başqalarına da ananı öldürə biləcək xəbəri deməyi qadağan etmiş Nərgiz anadan istəklili oğlunun ölümünü gizlətdiyi üçün vicdan əzabı çəkirdi. Anlaya bilmirdi ki, “günah” və yaxud “savab” bildiyi bu yalanla onlara necə böyük yaxşılıq edib...

BİR ÇANAQ UN

- Anan ölsün, ay bala, anan kar olaydı, bu xəbəri eşitməyəydi. Axı sən qanlı-qadalı müharibənin ağzından sağ-salamat sovuşub gəldin, düşmənlərə can vermədin. Bəs bu nə iş idi başımıza gətirdin? Bu bəla hardan gəldi bizə, kimin nəzərinə gəldik?

Ana bu kəlmələri hey təkrar edir, gözünün yaşını leysan kimi töküdü.

Zərnişan ananın oğlu müharibəyə zabit kimi getmişdi. Qarabağ uğrunda müharibə başlayanda Rusiyadan geri döndü. Azərbaycan ordusunda xidmətə başladı. Pis xəbər tez yayılmış. Onun başına gələn faciə tezliklə kəndə də çatdı. Əmrə qəzaya düşüb, xəstəxanada yatır, ayağının birini də itirib.

Xəbər anaya daha tez çatdı. Ana bu xəbərdən sarılıb başına-gözünə döydü. Bir az ağlayıb Bakıya-oğlunun yanına getmək üçün hazırlıq görməyə başladı. Yırtıq elədi, hazırlaşdı Bakıya gedən qatara mindi. Kuyə keçib bir küncə qısıldı. Balasının taleyini yadına salıb yenidən ağlamağa başladı. Başını qaldıranda bir qadının səbrlə, diqqətlə ona baxdığını gördü. Bir xeyli müddət dinib danışmadılar. Qadın ananın sakitləşdiyini görüb dilləndi:

- Ay bacı, bayaqdan sənə fikir verirəm, elə hey öz-özünə danışub ağlayırsan. De görüm, dərdin nədir? Niyə

ağlayırsan? Bu qədər göz yaş tökməkmi olar, bir aram ol, sakitləş, danış görək, hardan gəlib-hara gedirsən?

Zərnişan ana «Anan ölsün, ay bala» deyə-deyə dərdini danışmağa başladı:

- Ay bacı, dərdim böyükdür, oğlum hərbi xidmətdəydi, qəzaya düşüb, xəstəxanada yatır, deyilənə görə, bir ayağı da yoxdur.

Bunu deyib ana bərkdən hönküdü. Qadın uzun-uzadı anaya nəzər saldı. Üzündə acı təbəssüm qarışıq bir təəssüf hissi yarandı. Qəlbində bir-birinə əks fikirlər mübarizə aparmağa başladı. İndi qadın nə edəcəyini bilmir, anaya öz başına gələnləri danışub təskinlikmi versin, yoxsa sadəcə susmaqla dərdədən büzüşüb yumağa dönmüş ananın dərdinə şərəkmi çıxsın?

Ananın yanıqlı səsi qadının ürəyini köz-köz etdi, bir ana kimi onun dərdlərini öz dərdi bildi. Susmağı özünə rəva görmədi. Çətin olsa da, başına gələnləri danışmaq qərarına gəldi. Onun üçün fərqi yox idi ki, ana onun etdiyi hərəkəti necə qəbul edəcək; pismi, yaxşımı? O illəri xatırlamaq çox ağır idi, buna baxmayaraq danışmağa başladı:

-Mən indi sənə başıma gələni danışacam...

Qadının səsi titrədi, söhbətini yarımçıq kəsdi. Hiss olunurdu ki, boğazına yığılmış qəhəri udmağa çalışır. Nəmli gözlərini qadının üzünə dikmişdi...

Nəhayət, özündə təpər tapıb sakitləşdi. Gözləri yol çəkdi...

... Müharibə vaxtı idi, hər yerdə aclıq hökm sürürdü. Qışın oğlan çağıydı, çöldə qar dizə çıxırdı. Çölə-bayıra çıxan kimi ayaz, şaxta adamın qədəmlərini dondururdu. Evdə sobaya qoymağa odun, çörək bişirməyə bir ovuc un tapılmırdı. Uşaqlar acından ağlaşırdı. Evin başpapaqlısı müharibəyə getmişdi. Nəsibə evdə həm kişi, həm arvad idi. Səhərlər uşaqları evdə tək-tənha, başsız qoyub kolxozun işinə gedirdi. Axşam olanda uşaqların yanına qayıtmaq istəmirdi; xəcalət çəkirdi. Ac uşaqlar ananın əllərinə baxır, əli boş görüb ağlaşırdılar.

Deyilənə görə, Nəsibə cavanlığında çox gözəl olub. Qibtə ediləcək qədər gözəl imiş. Ərini də çox sevirmiş, gözlərini gecə-gündüz ərinin getdiyi yollara dikib müharibənin qurtaracağı günü səbirsizliklə gözləyirmiş. Beş balanı başına yığıb birtəhər dolanırmış. Lap nağıllardakı kimi.

1943-cü ilin qışı sərt gəlir, aclıq çox evlərə yas gətirir. Analar bir gündə üç balasını bir qəbrə qoyanda Nəsibəni gördükləri dəhşətə salır. Balalarının acından ölməməsi üçün gecə-gündüz çalışsa da, gündə bir-cə dəfə də olsa onlara verməyə bir tikə çörək tapmır.

Nəsibə çox götür-qoydan sonra kəndin kənarında yerləşən dəyirmanı gedib dəyirmançıdan taxıl biçiminə qədər borc un almaq qərarına gəldi. Dəyirmançı ona diqqətlə qulaq asdı. Nəsibənin həyadan və utancaqlıqdan pul kimi qızarmış üzünə baxdı. Üzündə iyrenc bir

təbəssüm, gözlərində hiyləgər bir ifadə yarandı. Dəyirmançı ona bir çanaq un uzadıb iyrenc səslə dedi:

- Bunun əvəzi bilirsən nədir?

Nəsibədən səs çıxmadığını görüb ürəkləndi:

- Səndə çoxdan gözüm var. İndi öz ayaqlarınla gəlib çıxmısan, uşaqların da, özün də heç vaxt ac qalmayacaqsınız, qarnınız doyacaq, heç bilməyəcəksiniz aclıq nə deməkdir,-səsinə ara verdi, hiyləgər baxışlarını yerə dikdi, Nəsibəyə yazığı gələn bir səslə sözüünə davam etdi,-qanlı-qadalı müharibənin də sizə dəxli olmayacaq. Özün də cavan, gözəl gəlinsən, illərini boş yerə itirmə. Hələ bilmək olmaz, ərin müharibədən sağ-salamat qayıdıb gələcək, ya yox?

Dəyirmançı sözünü qurtarıb müəmmalı gözlərini Nəsibənin üzünə dikdi, yavaşca biləyindən tutdu. Nəsibə qulaqlarına inanmadı, hirsindən üzü qaraldı, bədənini əsməcə tutdu. Dəyirmançının dəmir kimi bərkimiş barmaqları Nəsibənin əlini mancanaq kimi sıxmışdı. Nəsibə bir əlindəki una baxdı, bir dəyirmançının iyrenc gözlərinə. Nə fikirləşdisə, dəyirmançının barmaqlarını zorla öz biləyindən qopardı, əlindəki un doldurulmuş qabı onun üzünə çırpdı. Dəyirmançı gözünə un doluğundan özünü itirdi...

Nəsibə qapını açaraq çölə çıxdı, qorxu və təlaş içində arxasına belə baxmadan qaçmağa başladı. Evə necə gəldiyindən xəbəri olmadı. İçəri keçəndə qışın sazağına baxmayaraq bədənindən tər axdığını hiss etdi.

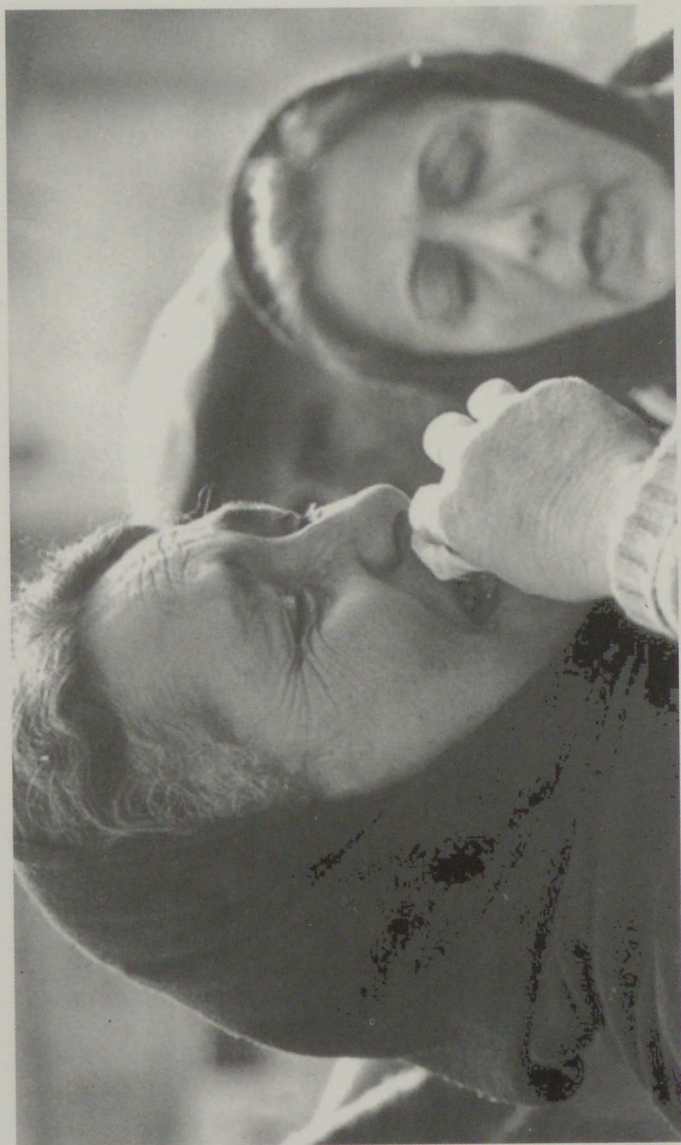

SALATIN ALI QIZI ƏHMƏDOVA (ƏHMƏDLİ)

Salatın Ali qızı Əhmədova 1956-cı ildə Ağstafa rayonunun Poylu qəsəbəsində anadan olmuşdur. 1974-1980-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Kitabxanaçılıq və biblioqrafiya fakültəsini bitirib. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində və Xətai adına kütləvi kitabxanada müxtəlif vəzifələrdə çalışıb.

Salatın Əhmədli Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Azərbaycan dili və pedaqogikası kafedrasının müdiri və dosentidir. Universitetin YAP-nın Qadınlar Şurasının sədridir. Eyni zamanda, «İşıq» qadın jurnalında baş redaktorun müavini. «Yada düşdü» jurnalının və «Kredo» qəzetinin redaksiya heyətinin, «Turan» Qadınlar Mərkəzinin, «Bura Vətəndir», DAMM-ın Qadın şurası və idarə heyətinin üzvüdür. Dünyanın 30-dan çox ölkəsində olubdur.

«Xalq şairi N.Həsənzadəyə Poylu beşiyindən məktub» (I-II nəşr), «Səfərnəmə» (I-II kitab), «Ömrünü Qazaxda yaşayan şair», «Həcc ziyarəti», «Hüseyn Cavidin ev muzeyi», «Sənsiz» (tərtibçi), «Azərbaycan poeziya çələngi» (tərtibçilərindən biri), «Məhsəti». Ensiklopedik toplu (2 müəlliflə), «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Poeziya» (tərtibçilərdən biri), XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Nəsr (tərtibçilərdən biri), «İncilər» Ensiklopedik toplu (tərtibçilərdən biri), «Bura vətəndir» (iki müəlliflə), «İlqarsız dünya» (iki müəlliflə), «Şairlər vətəni bizim tərəflər» (tərtibçilərdən biri), «Şərəfli ömür yolu» (tərtibçilərdən biri), «Şama bənəyəm ömür» (tərtibçi), «Şeirimizin Nərimanı» (iki müəlliflə), «Hər kim yüz il unutmasa» (iki müəlliflə), «Analar köç edəndə», «Yol gedir Naxçıvana», «Bir elatın dastanı», «Heydər Əliyevin dil siyasəti» (Rəsmi sənədlər) kitabları, «Heydər Əliyevin dil siyasəti» və «Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses» monoqrafiyaları işıq üzü görmüşdür.

«Heydər Əliyevin dil siyasəti» və «Analar köç edəndə» kitabları türkçəyə uyğunlaşdırılaraq Türkiyədə çap olunub. «Hər kim yüz il unutmasa», «Bir elatın dastanı», «Analar köç edəndə» və «Hekayələr» kitabı əski əlifba ilə İranda Azərbaycan dilində çap olunub. Xeyli sayda elmi və publisistik məqalələri xaricdə və respublikanın dövrü mətbuatında çap edilmişdir. Eyni zamanda xalq şairi N.Həsənzadənin «Poylu-beşiyim mənim» və F.Ləmanın «Onu zaman seçib» poemasını bədii qiraətlə diskə yazdırmışdır. «Poylu-beşiyim mənim» diskisi Tehranda üzü köçürülərək, orada azərbaycanca çap edilən «Xuda-

fərin» jurnalına əlavə kimi jurnalın abunəçilərinə göndərilmişdir.

2010-cu ildə «Heydər Əliyevin dil siyasəti» mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru adını almışdır. Yaradıcılıq xidmətlərinə görə «Qızıl Qələm», «Cəfər Cabbarlı», QXC-nin «Əliağa Şıxlinski» və bir sıra İB-in fəxri diplomlarına və mükafatlarına layiq görülmüşdür. Qardaş Türkiyə, İran, Gürcüstan Yazarlar Birliyinin və Almanyanın Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Mədəniyyət İnstitutunun fəxri diplom və ödüllərinə layiq görülüb. Ukrayna-Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf etməsində göstərdiyi xidmətlərinə görə Ukraynadakı Azərbaycan konqresinin fəxri fərmanı ilə mükafatlandırılıb. Azərbaycan Kütləvi İnformasiya Vasitələri İşçiləri Həmkarlar İttifaqının «Ustad sənətkar» və «Azərbaycan bayrağı» Ali Media mükafatına layiq görülmüşdür.

2014-cü ildə Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanınması və yayılması, gənclərin tolerantlıq və qarşılıqlı hörmət ruhunda tərbiyə olunmasında göstərdiyi xidmətlərinə görə Kiyev və bütün Ukraynanın Apostol Pravoslav kilsəsinin met-ropoliti tərəfindən «Apostol Andrey Pervozvannıy» ordenin ilə təltif olunmuşdur. AYB-nin və AJB-nin üzvüdür. Rəsul Rza Beynəlxalq Ədəbi mükafatının laureatıdır. Ədəbiyyatımızın təbliği sahəsində böyük fəaliyyətinə görə Səməd Vurğun adına mükafata layiq görülmüşdür. «Kitab evi» İB-nin sədridir.

Qeyd üçün

SALATIN ƏHMƏDLİ

BAŞDAŞI
ƏHVALATI

Çapa imzalanıb 31.10.2014.
Kağız formatı 60×84 1/16.
Çap vərəqi 12,5.
